शोधशौर्यम्

ISSN - 2581-6306

Peer Reviewed and Refereed International Scientific Research Journal

website : www.shisrrj.com

SHODHSHAURYAM INTERNATIONAL SCIENTIFIC REFEREED RESEARCH JOURNAL

Volume 7, Issue 2, March-April-2024

Email: editor@shisrrj.com, shisrrj@gmail.com

शोधशौर्यम्
Shodhshauryam
International Scientific Refereed Research Journal

[Frequency: Bimonthly]

ISSN : 2581-6306

Volume 7, Issue 2, March-April-2024

International Peer Reviewed, Open Access Journal
Bimonthly Publication

Published By
Technoscience Academy

Website URL : www.technoscienceacademy.com

Advisory / Editorial Board

Advisory Board

- **Prof. Radhavallabh Tripathi**
  Ex-Vice Chancellor, Central Sanskrit University, New Delhi, India
- **Prof. B. K. Dalai**
  Director and Head. (Ex) Centre of Advanced Study in Sanskrit. S P Pune University, Pune, Maharashtra, India
- **Prof. Divakar Mohanty**
  Professor in Sanskrit, Centre of Advanced Study in Sanskrit (C. A. S. S.), Savitribai Phule Pune University, Ganeshkhind, Pune, Maharashtra, India
- **Prof. Ramakant Pandey**
  Director, Central Sanskrit University,Bhopal Campus.Madhya Pradesh, India
- **Prof. Parag B Joshi**
  Professor & OsD to VC, Department of Sanskrit Language & Literature, HoD, Modern Language Department, Coordinator, IQAC, Director, School of Shastric Learning, Coordinator, research Course, KKSU, Ramtek, Nagpur, India
- **Prof. Sukanta Kumar Senapati**
  Director, C.S.U., Eklavya Campus, Agartala, Central Sanskrit University,Janakpuri, New Delhi, India
- **Prof. Sadashiv Kumar Dwivedi**
  Professor, Department of Sanskrit, Faculty of Arts, Coordinator, Bharat adhyayan kendra, Banaras Hindu University, Varanasi Uttar Pradesh, India
- **Prof. Dinesh P Rasal**
  Professor, Department of Sanskrit and Prakrit, Savitribai Phule Pune University, Pune, Maharashtra, India
- **Prof. Kaushalendra Pandey**
  Head of Department, Department of Sahitya, Faculty of Sanskrit Vidya Dharma Vigyan, Banaras Hindu University, Varanasi, Uttar Pradesh, India
- **Prof. Manoj Mishra**
  Professor, Head of the Department, Department of Vedas, Central Sanskrit University, Ganganath Jha Campus, Azad Park, Prayagraj, Uttar Pradesh, India

- **Prof. Ramnarayan Dwivedi**
  Head, Department of Vyakarana Faculty of Sanskrit Vidya Dharma Vigyan, BHU, Varanasi, Uttar Pradesh, India
- **Prof. Ram Kishore Tripathi**
  Head, Department of Vedanta, Sampurnanand Sanskrit University, Varanasi, Uttar Pradesh, India
- **Dr. Pankaj Kumar Vyas**
  Associate Professor, Department- Vyakarana, National Sanskrit University (A central University), Tirupati, India

---

Editor-In-Chief

- **Dr. Raj Kumar**
  SST, Palamu, Jharkhand, India
  Email : editor@shisrrj.com

Associate Editor

- **Prof. Dr. H. M. Srivastava**
  Department of Mathematics and Statistics, University of Victoria, Victoria, British Columbia, Canada
- **Prof. Daya Shankar Tiwary**
  Department of Sanskrit, Delhi University, Delhi, India
- **Prof. Satyapal Singh**
  Department of Sanskrit, Delhi University, Delhi, India
- **Dr. Ashok Kumar Mishra**
  Assistant Professor (Vyakaran), S. D. Aadarsh Sanskrit College Ambala Cantt Haryana, India
- **Dr. Somanath Dash**
  Assistant Professor, Department of Research and Publications, National Sanskrit University, Tirupati, Andhra Pradesh, India

- **Dr. Raj Kumar Mishra**
  Assistant Professor, Department of Sahitya, Central Sanskrit University Vedavyas Campus Balahar Kangara Himachal Pradesh, India

---

Executive Editor

- **Dr. Sheshang D. Degadwala**
  Associate Professor & Head of Department, Department of Computer Engineering, Sigma University, Vadodara, Gujarat

---

Editors

- **Dr. Ekkurti Venkateswarlu**
  Assistant Professor in Education, Sri Lal bahadur Sashtri National Sanskrit University, (Central University), New Delhi, India
- **Rajesh Mondal**
  Department of Vyakarana, National Sanskrit University, Tirupati, Andhra Pradesh, India

---

Assistant Editors

- **Dr. Virendra Kumar Maurya**
  Assistant Professor- Sanskrit, Government P.G. College Alapur, Ambedkarnagar, Uttar Pradesh, India

---

International Editorial Board

- **Dr. Agus Purwanto, ST, MT**
  Assistant Professor, Pelita Harapan University Indonesia, Pelita Harapan University, Indonesia

- **Dr. Morve Roshan K**
  Lecturer, Teacher, Tutor, Volunteer, Haiku Poetess, Editor, Writer, and Translator
  Honorary Research Associate, Bangor University, United Kingdom
- **Vaibhav Sundriyal**
  Research Scientist, Old Dominion University Research Foundation, USA
- **Dr. Elsadig Gamaleldeen**
  Assistant Professor, Omdurman Ahlia University, Sudan
- **Frank Angelo Pacala**
  Samar State University, Samahang Pisika ng Pilipinas
- **Thabani Nyoni**
  Department of Economics Employers Confederation of Zimbabwe (EMCOZ) ,
  University of Zimbabwe, Zimbabwe
- **Md. Amir Hossain**
  IBAIS University/Uttara University, Dhaka, Bangladesh
- **Mahasin Gad Alla Mohamed**
  Assistant Professor, Kingdom Saudi Arabia, Jazan University, Faculty of Education -
  Female Section, Sabya

CONTENT

Sr. No	Article/Paper	Page No
1	**श्रीमद्रामायणे शरणागतितत्त्वम्** Dr. S. Sitarama Rao	01-07
2	**ऑनलैननिर्माणात्मकमूल्याङ्कनोपकरणानि** डॉ. बि. वेङ्कट लक्ष्मीनारायणः	08-13
3	An Intricate Relationship Between Mental Health and Academic Success of Students at Secondary Level: A Comprehensive Review Ranjit Kumar Singh, Dr. Sarita Goswami	14-24
4	**भारतीयसमाजपरिपेक्ष्ये वर्तमानसामाजिकप्राथमिकता** लक्ष्मणेन्द्रः, डॉ. तमन्नाकौशल	25-32
5	**स्मार्तानुष्ठानकर्तृणां परिचयास्तेषामनुष्ठानपद्धतयश्च** जसवन्त सिंहः	32-37
6	**श्रीमद्भागवत महापुराण में वर्णित राजा अम्बरीष आख्यान** दिवाकर कटारे	38-40

Shodhshauryam, International Scientific Refereed Research Journal
Available online at : **www.shisrrj.com**
OPEN ACCESS
© 2024 SHISRRJ | Volume 7 | Issue 2
ISSN : 2581-6306
doi : https://doi.org/10.32628/SHISRRJ

श्रीमद्रामायणे शरणागतितत्त्वम्

Dr. S. Sitarama Rao
Assistant Professor, Department of Paraskara Pourohityam, S. V. Vedic University, Tirupati, India

Article Info

Article History
Received : 03 April 2024
Published : 16 April 2024

Publication Issue :
March-April-2024
Volume 7, Issue 2

Page Number : 01-07

प्रस्तावना-
भारतीयवाङ्मये इतिहासेषु भारत, भागवत, रामायणानि प्रधानभूमिकां वहन्ति। एते ग्रन्थाः भारतीयसंस्कृतेः स्तम्भाः, भारतीयजीवनस्य रहस्याः, विज्ञानस्य धर्माश्च। अत एव ते भारतीयराष्ट्रस्य मूर्तयः अभवन्। यद्यप्येतेषाम् उत्पत्तिः संस्कृते एवाभवत्तथापि ते राष्ट्रभाषास्वपि प्रभावं कृत्वा शाश्वतजीवनेन पूरयन्ति स्म। त्रयोऽपि ग्रन्थेषु रामायणं प्रथमं काव्यं जातम्।

महर्षिः, आदिकविः, महिमोपेतः वाल्मीकिः संस्कृते आदिकाव्यं रामायणं व्यरचयत्। आदर्शमानवजीवनस्याविष्कारार्थमुद्भूतं काव्यं रामायणमित्यत्र नास्ति संशयः। आदर्शः मानवः कथं भवेदिति रामायणं कथयति। कथं न भवितव्यमिति च निरूप्यते। धर्मः नाम कः इति स्पष्टीकृतः अस्मिन् काव्येI अधर्मः कः इत्यपि च उपदिशति।

न केवलमादर्शमानवस्य जीवनमपि तु आदर्शपरिवारस्य जीवनमपि रामायणे सार्थकतया चित्रितमस्ति। अस्यैव श्रीमद्रामायणमहाकाव्यस्य शरणागतिशास्त्रम् इत्यपरं नाम विद्यते। अतः श्रीमद्रामायणमहाकाव्ये शरणागतितत्त्वमिति विषयमधिकृत्य यथाशक्ति अस्मिन् पत्रे निबध्यते।

Keywords : पादुकापट्टाभिषेकसमये भरतः, सुन्दरकाण्डे काकासुरः, युद्धकाण्डे विभीषणः, श्रीरामस्य शरणागतितत्वम् ।

विषयप्रस्तुतिः-

शरणमिच्छतीति शरणार्थी। कदा एकः शरणागतो भवतीति कोऽपि पृच्छति चेद् वक्तुं शक्नुमः यदा यः कोऽपि स्वस्य बलेन वा सामर्थ्येन वा स्वयं विषमावस्थां तर्तुमशक्नुवन् पूर्णतयान्यस्य कृपां प्रतीक्षां करोति तदानीं सः शरणागत इति। एवं लौकिकावस्थायां यः कोऽपि यदाकदापि शरणार्थी भवितुम् अर्हति। युद्धसमयेऽपि जनाः विविधैः कष्टैः शरणार्थिनः जायन्ते। तथैव आध्यात्मिकविषये शरणागताः भवन्ति जनाः। बुधाः जननमरणचक्रात् मोचनार्थं भगवन्तमेवाश्रयं गच्छन्ति। तादृशेषु शरणार्थिष्वन्यतमः श्रीमद्रामायणे प्रधानभूतः भवति विभीषणः।

Copyright © 2024 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution **4.0 International License (CC BY-NC 4.0)**

विभीषणः रावणस्य द्वितीयः सहोदरः। शत्रूणां कृते भयङ्कर इत्येव विभीषणनाम्नः अर्थः। सप्तचिरञ्जीविषु द्वावपि रामायणसम्बन्धौ स्तः। आञ्जनेयः तथा विभीषणश्च। यद्यपि विभीषणः राक्षसकुले सञ्जातः तथापि विष्णुभक्तः नीतिमान् च। विभीषणः तपसा ब्रह्माणं प्रत्यक्षीकृत्य विष्णुभक्तिमेव वररूपेण प्राप्तवान्। तस्य नीतिबोधनं रामायणे बहुत्र द्रष्टुं शक्नुमः। विभीषणोपदेशः रामायणे सुप्रसिद्धः। सीतापहरणानन्तरं रावणकृत कार्यं नोचितमिति, सीतां प्रत्यर्प्य रामं शरणं गच्छतु इति च प्रोवाच विभीषणः।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा वानरस्य महात्मनः।
आज्ञापयद्वधं तस्य रावणः क्रोधमूर्छितः ॥ वा.रा. 5.52.1

इति लङ्कायाः दहनान्तरं गृहीतस्य हनुमतः वधार्थं यदा रावणेन आज्ञा प्रदत्ता, तदा दूतस्य हननं राजनीतेरुल्लङ्घनं भवतीति रावणं प्रत्युपदिष्टवान्विभीषणः।

रामायणे विभीषणस्य तत्त्वोपदेशः प्रसिद्धः। दौत्यं कर्तुमागतस्य हनूमतः वचनं श्रुत्वा रावणस्य सर्वाङ्गाणि क्रोधेन ज्वलन्ति स्म। तत्क्षणं हि सः स्वीयान्सेवकानाहूयावदत् 'हे वीराः! यूयमेतं वानरं हत्वा यमलोकं प्रेषयत इति। तदा रावणस्यादेशं श्रुत्वा तत्रोपस्थितः विभीषणः रावणं प्रति - "हे राक्षसराज! भवान्धर्मस्य ज्ञाता, राजधर्मस्य च विशेषज्ञः अस्ति। दूतस्य वधः क्रियेत चेद् भवादृशस्य पण्डितस्य अपवादः भवेत्।

वधे तस्य समाज्ञप्ते रावणेन दुरात्मना।
निवेदितवतो दौत्यं नानुमेने विभीषणः॥ वा.रा.5.52.2
राजधर्मविरुद्धं च लोकवृत्तेश्च गर्हितम्।
तव चासदृशं वीर कपेरस्य प्रमापणम्॥ वा.रा.5.52.6
तस्मात्प्रसीद शत्रुघ्न राक्षसेन्द्र दुरासद।
युक्तायुक्तं विनिश्चित्य दूतदण्डो विधीयताम्॥ वा.रा.5.52.9
प्रसीद लङ्केश्वर राक्षसेन्द्र धर्मार्थयुक्तं वचनं श्रृणुष्व।
दूतानवध्यान् समयेषु राजन् सर्वेषु सर्वत्र वदन्ति सन्तः॥ वा.रा.5.52.13

हे लङ्काधिपते! एषः वानरः यदा आत्मानं दूतं वदति तदा नीतेः धर्मानुसारं तस्य वधः अनुचितः भवेत्, यतः दूतः सर्वदा अन्यैः प्रदत्तं सन्देशं हि श्रावयति। सः यत्किमपि वदति तत्सर्वं स्वीयं न भवति। अतः दूतोऽवध्यः भवतीति रावणस्य प्रतिपादनं दूतवधं विभीषणः निवारयामास। अतः उचितमनुचितं च सम्यग्विचार्य तस्मै दूताय कस्यचिदन्यदण्डस्य विधानं करोतु' इत्यब्रवीत्।

विभीषणस्य वचनं श्रुत्वा रावणोऽपि –

न पापानां वधे पापं विद्यते शत्रुसूदन।
तस्मादेनं वधिष्यामि वानरं पापचारिणम्॥ वा.रा.5.52.11

"हे शत्रुसूदन! पापिनां वधः क्रियते चेत्पापं न भवति। एषः वानरः वाटिकायाः विध्वंसं कृत्वा राक्षसानां च वधं कृत्वा महत्पापमकरोत्। अतोऽहमवश्यमेतस्य वधं करिष्यामि" इति प्रत्युत्तरमदात्।

तदा पुनः विभीषणः -

साधुर्वा यदि वाऽसाधुः परैरेष समर्पितः।
ब्रुवन् परार्थं परवान्न दूतो वधमर्हति॥ वा.रा.5.52.20

इति रावणं बहुधा प्रार्थयामास।

तदा विभीषणस्य नीतिपूर्णं वचनं श्रुत्वा रावणः किञ्चिद्विचार्य -"हे विभीषण!

सम्यगुक्तं हि भवता दूतवध्या विगर्हिता।
अवश्यं तु वधादन्यः क्रियतामस्य निग्रहः॥ वा.रा.5.53.2

तव कथनं सत्यमस्ति, परन्तु एषः अशोकवाटिकायाः नाशमकरोत्। तदर्थमेषः दण्ड्यः। वानराणां लाङ्गूलमत्यन्तं प्रियकरं भवति। अतोऽहं युष्मानाज्ञापयामि यत्तस्य लाङ्गूले वस्त्रं बद्धा तस्मिन्तैलं योजयित्वा तस्य लाङ्गूलमग्निना ज्वलयित्वा भस्मसात्कुरुत, येन लाङ्गुलं विना तं दृष्ट्वा सर्वे हसेयुः, सः च आजीवनं तस्य कर्मणि पश्चात्तापं कुर्यात्" इत्यवदत्। अत्र विभीषणस्य राजनीतिः बहुधा प्रशंसनीयो भवति।

एवमेव रामरावणयोः युद्धं निवारयितुं बहुविधप्रयत्नं कृत्वापि ज्येष्ठस्य रावणस्य शाठ्यकारणतः युद्धनिवारणं कर्तुं न शक्तवान्विभीषणः। भगवान् राम अजय्योऽस्तीति विष्णुभक्तः सः सम्यक् जानाति स्म। एवं रामावतारलक्ष्यञ्च। अस्मिन्नवसरे भ्रातुः जीवरक्षणार्थं तेन बहुधा प्रयत्नः कृतः –

प्रसादयेत्वां बन्धुत्वात्कुरुष्यवचनं मम ।
हितं तथ्यमहं ब्रूमि दीयतामस्य मैथिली॥ वा.रा.6.9.20

इति। तथाप्यतीव कामसम्पन्नः वैदेहीमनुचिन्तयन् रावणः युद्धं कर्तव्यमिति विचिन्त्य मन्त्रिभिः सुहृद्भिश्च सह मन्त्रणं कर्तुं सभागृहं प्रति प्रस्थानमकरोत्। युद्धसमये नीतिमान्वेदज्ञः तेजस्वी विभीषणः अग्रजस्य रावणस्य गृहमाविशत्। ततः परं पूज्यमानः सः विभीषणः आसनस्थं रावणमवन्दत। राजा रावणः तस्मै सदाचारसम्मतमाशीर्वाद्यासन्दे उपवेष्टुमनुमतिमदात्। विभीषणः तदा राजनिर्दिष्टे काञ्चनभूषिते आसन्दे उपविश्य मन्त्रिगणस्य पुरतः भ्रातरं रावणं युक्तिपूर्णं हितकरं वाक्यं वक्तुमारभत –

यदा प्रभृति वैदेही सम्प्राप्तेमां पुरीं तव ।
तदा प्रभृति दृश्यन्ते निमित्तान्यशुभानि नः॥ वा.रा.6.10.14

"हे परन्तप! यदा प्रभृति वैदेही इह सम्प्राप्ता तदा प्रभृति लङ्कायामशुभानि दृश्यन्ते। अग्निशालासु सरीसृपाः हव्येषु च पिपीलिकाः दृश्यन्ते। एतानि सर्वाणि अशुभलक्षणानि सन्ति। अतः हे वीर! -

प्रापणे चास्य मन्त्रस्य निवृत्तास्सर्वमन्त्रिणः ।
अवश्यं च मया वाच्यं यद्दृष्टमपि वा श्रुतम्॥ वा.रा.6.10.25

यद्यपि भवतः भीतः भूत्वा कश्चिदपि मन्त्री भवतः समक्षमित्थं हितवचनं नावदत्तथाप्यहं यत्पश्यामि यच्छृणोमि तदेव वदामि। अतः भवान्सम्यक् विवेचनं कृत्वा यथा न्याय्यं तत्कर्तुमर्हति। सीतायाः यदपहरणं भवता कृतं तत्सर्वथा अनुचितम्।

वृतो हि बाह्वन्तरभोगराशिश्चिन्ताविषः सुस्मिततीक्ष्णदंष्ट्रः।
पञ्चाङ्गुलीपञ्चशिरोऽतिकायः सीतामहाहिस्तव केन राजन्॥ वा.रा.6.14.2

प्रकृतरूपेण सीता काचित्सर्पिणी वर्तते या भवतः प्राणान् हर्तुमुद्यता भूत्वा भवतः कण्ठे विराजते। तस्याः उन्नतः उरोजः भयङ्करी फणा वर्तते। तस्याः चिन्तनं मारकविषं वर्तते। तस्याः पञ्चाङ्गुली पञ्चशिरः वर्तते। किमर्थं भवानेतां सीतारूपिणीं अतिकायसर्पिणीमानयत्? भवान् कामेन वशीभूतः सन् सर्वथा अनुचितं कार्यं करोति, भवतः मन्त्रिणः चापि केवलं भवतः चाटुकारितां कुर्वन्तः भवतः इच्छानुसारं वदन्ति। ते भवतः हिताय वार्तां न कुर्वन्ति। अहं पुनः वदामि यत् श्रीरामाय सीतां प्रदाय तेन सह सन्धिः क्रियेत चेदेव भवतः, लङ्कायाः, समस्तराक्षसजातेः च कल्याणं भविष्यति।

यावन्न लङ्कां समभिद्रवन्ति वलीमुखाः पर्वतकूटमात्राः।
दंष्ट्रायुधाश्चैव नखायुधाश्च प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली॥ वा.रा.6.14.4

यावत्पर्वतकूटमात्राः दंष्ट्रायुधाः नखायुधाश्च वानराः लङ्कां न समभिद्रवन्ति तावन्मैथिली श्रीरामाय प्रदीयतामित्येव अस्माकं कृते लङ्कायाः कृते च मङ्गलं भवेत्। रामः कश्चन साधारणमानवः नास्ति। नौकां विना समुद्रतरणं यथा असम्भवकार्यं तथा तस्य वधोऽपि न सम्भवेत्। अहं तस्य शक्तिं सम्यग्जानामि। अस्माकं सम्पूर्णदानवीयशक्तिरपि तं सम्मुखीकर्तुं न शक्ष्यति। राक्षसमात्रेण किम्? देवः, गन्धर्व, किन्नर इत्येतेऽपि रामं पराजेतुं न शक्ष्यन्ति।

श्रीरामस्य सेनायां हनुमत्सदृशाः लक्षशः वानराः सन्ति, ये श्रीरामस्य कृते स्वीयान्प्राणान्त्यक्तुं शक्नुयुः। अतः हे राक्षसराज! ममेयं सम्मतिः यद्भवान्जानकीं श्रीरामाय प्रत्यर्प्य लङ्कापुरीं महतः सङ्कटाद्रक्षतु। यदि भवानेवं न कुर्यात्तर्हि मम भयमस्ति यल्लङ्कायाः सर्वनाशः भवेत्। रामलक्ष्मणयोः तीक्ष्ण बाणेभ्यः लङ्कानागरिकेषु कश्चिदपि जीवितः न भवेत्। हे राजन्! यः मनोरथः साम, दान, भेद इत्यादिभिः पूर्णः न भवति, तस्य प्राप्तये नीतिशास्त्रस्य आश्रयः स्वीकरणीयः भवेत्। हे राजन्! अनवहितः, व्याधिग्रस्तः, कार्यान्तरासक्तः इत्यादिषु बलप्रयोगं कृत्वा कार्यं साध्येत, परन्तु अप्रमत्तं जितरोषं दुराधर्षं रामं कथं भवान्धर्षयितुं शक्नुयात्? सः तु दृढनिश्चयं कृत्वा भवता सह युद्धं कर्तुम् आगच्छति। अतः तेन सह युद्धं कृत्वा विजयप्रापणं सरलकार्यं नास्ति। किं वयं जानीमः स्म यत्कश्चन लघुः वानरः हनुमान् एतावन्तं विशालं समुद्रमुल्लङ्घ्य लङ्कापुरीमागन्तुं शक्नुयात्? परन्तु सः केवलं न आगच्छत्, अपि तु लङ्कां ध्वंसीकृत्यागच्छत्। तेषामपरिमेयानि बलानि वीर्याणि च सन्ति। कथञ्चनापि परेषां सहजावज्ञा न कर्तव्या। पुरा यशस्विना श्रीरामेण राक्षसराजस्य किञ्च अपकृतं यस्मात् जनस्थानात्तस्य भार्यामपहृत्यानयत्? यदि भवन्तः वदन्ति यत् खरः रामेण हतः तर्हि आदौ खरः एव रामस्योपरि आक्रमणमकरोत्। प्राणिना अवश्यं स्वीयाः प्राणाः यथाबलं रक्षितव्याः भवन्ति, अतः सः तथैव अकरोत्। एतन्निमित्तं हि भवान् वैदेहीमपहृत्यानयत्। अतः सा शीघ्रं परित्याज्या। श्रीरामाय वैदेही प्रदीयतामित्येव प्रकृतं प्रायश्चित्तं मन्येऽहम्। हे राजन्! यद्यहमिदं वाक्यं मोहाल्लोभाद्वा वदामि तथापि भवान्दोषं कर्तुं नार्हति। सीताहरणकारणादयं सर्वेषां राक्षसानां, राक्षसीनां, पुरस्य, अन्तःपुरस्य च दोषः उपलक्षते” इत्युपदेदेश।

तदा रावणः विभीषणं प्रति –

अन्यस्त्वेवं विधं ब्रूयाद्वाक्यमेतन्निशाचरः।
अस्मिन् मुहूर्ते न भवेत्त्वां तु धिक्कुलपांसन॥ वा.रा.6.16.16

"विभीषण! त्वम् अस्माकं घोरशत्रुः असि यत् त्वं वारंवारं रामस्य प्रशंसां कुर्वन् अस्मान् दुर्बलान्कारयितुं प्रयतसे। अहं जानामि यत्त्वं तव मुखेन मम हितं वदसि किन्तु तव हृदयेन ममैश्वर्यम्, वैभवम्, लोकप्रियता इत्यादिभ्यः ईर्ष्यसि। यदि त्वं मम भ्राता न अभविष्यः तर्हि सर्वप्रथमम् अहं तव वधम् अकरिष्यम्।

इत्युक्तः परुषं वाक्यं न्यायवादीविभीषणः ।
उत्पपातगदापाणिश्चतुर्भिस्सहराक्षसैः ॥ वा.रा.6.16.17

मम पुरतः दूरे अपसर देशद्रोहिन्! पुनः कदापि आगत्य तव मुखं मा दर्शयिष्ठाः" इति देशबहिष्कारमकरोत्। तदा विभीषणः –

सुलभाःपुरुषराजन् सततंप्रियवादिनः ।
अप्रियस्यचपथ्यस्यवक्ताश्रोताचदुर्लभः ॥ वा.रा.6.16.21

हे राजन्! लोके प्रियवादिनः जनाः सुलभाः भवन्ति। परन्तु अप्रियस्य हितस्य वक्ता, श्रोता च दुर्लभः एव। हे राजन्! वैरं निरर्थकमिति विभीषणः रामेण रावणस्य युद्धं निवारयामास। तथापि विभीषणस्य वचनानि विनाशकाले रावणस्य कृते अस्वीकार्याणि एवासन्। तदा रावणानुजः विभीषणः मुहूर्तेन तत्र अगच्छद्यत्र सलक्ष्मणः रामः आसीत्।

तदा तत्र तदा पवनपुत्रः हनुमान् सुग्रीवं प्रति - "हे राजन्! रावणस्य भ्राता विभीषणः महात्मा अस्ति। लङ्कायां तादृशः नीतिमानन्यः कश्चिदपि नास्ति। लङ्कायां सः एव जानक्याः अपहरणस्य विरोधं करोति स्म। मम मतानुसारं तु सः ग्राह्यः भवेत्" इत्यवोचत्।

श्रीरामः सुग्रीवं प्रति - "अस्माभिः रावणः म्रियेत तर्हि विभीषणः लङ्कायाः राजा भवितुमर्हेत्। अतः हे सुग्रीव! यदि सः अस्मच्छरणमागन्तुमिच्छति तर्हि अस्माभिः तस्मै शरणं दातव्यम्। अत्यन्तं दुःखितः भूत्वा यदि कश्चन शत्रुः अपि शरणमागच्छति तर्हि तस्मै शरणं दातव्यम्। अन्यथा एवं शरणागतस्य रक्षणं न क्रियते चेत् महत्पापं भवति। अतः शरणमागच्छते विभीषणायाभयदानं हि उचितं भवेत्। अतः हे मित्र! भवान् तं मम समीपमानयतु" इति।

राजा सुग्रीवः विभीषणमानीय यदा श्रीरामस्य समीपमागच्छत् तदा सः श्रीरामस्य पुरतः हस्तौ योजयित्वा "हे धर्मात्मन्!

रावणो नाम दुर्वृत्तो राक्षसो राक्षसेश्वरः।
तस्याहमनुजो भ्राता विभीषण इति श्रुतः॥ वा.रा .6.17.12

अहं लङ्काधिपतेः रावणस्य कनिष्ठः भ्राता विभीषणोऽस्मि। एतद्ज्ञात्वाहं भवतः समीपमागच्छं यद्भवान् शरणागतवत्सलः अस्ति। भवान् मादृशस्य शरणागतस्य उद्धारं करोतु। लङ्कापुरी, मित्रम्, धनम् इत्यादिकं सर्वं त्यक्त्वा भवन्तं सर्वभूतानां शरण्यं शरणागतः अस्मि" इत्यवदत्।

अनन्तरं विभीषणस्य मुखात् लङ्कायाः वीराणां शौर्यगाथां श्रुत्वा रामचन्द्रः –

अहत्वा रावणं संख्ये सपुत्रजनबान्धवम्।
अयोध्यां न प्रवेक्ष्यामि त्रिभिस्तैर्भ्रातृभिः शपे॥ वा.रा.6.19.21

"हे विभीषण! तान्सर्वानहं जानामि। लङ्कायां महान्तः शूरवीराः सन्ति चेदपि अहं तव पुरतः प्रतिज्ञां करोमि यत्तैस्सर्वैः वीरैस्सह रावणं हत्वा त्वां लङ्कायाः राजानं कारयिष्यामि। यद्यपि रावणः रसातलं वा प्रविशेत्पातालं वापि, पितामहसकाशं वा गच्छेत्तथापि सः मम हस्ताज्जीवितुं न शक्ष्यति। अहं त्रिभिर्भ्रातृभिश्शपे यत्सङ्ख्ये सपुत्रबान्धवं रावणमहत्वा अयोध्यां न प्रवेक्ष्यामि" इति प्रतिज्ञामकरोत्।

श्रीरामचन्द्रस्य प्रतिज्ञावचनं श्रुत्वा विभीषणः तस्य चरणस्पर्शं कृत्वा –

श्रुत्वा तु वचनं तस्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः।
शिरसाऽऽवन्द्य धर्मात्मा वक्तुमेवं प्रचक्रमे॥

राक्षसानां वधे साह्यं लङ्कायाश्च प्रधर्षणे।
करिष्यामि यथाप्राणं प्रवेक्ष्यामि च वाहिनीम्॥ वा.रा.6.19.22, 23

"हे राघव! अहमपि भवतः चरणयोः शपथग्रहणं कृत्वा प्रतिज्ञां करोमि यदहं रावणेन सह तस्य सर्वान्योद्धॄन् हन्तुं भवतः पूर्णं साहाय्यं करिष्यामि" इति प्रतिज्ञामकरोत्।

विभीषणस्य प्रतिज्ञया सन्तुष्टः राघवः –

इति ब्रुवाणं रामस्तु परिष्वज्य विभीषणम्।
अब्रवील्लक्ष्मणं प्रीतः समुद्राज्जलमानय॥
तेन चेमं महाप्राज्ञमभिषिञ्च विभीषणम्।
राजानं रक्षसां क्षिप्रं प्रसन्ने मयि मानद॥ वा.रा.6.19.24, 25

लक्ष्मणेन समुद्राज्लमानाय्य विभीषणस्याभिषेकं कृत्वा सम्पूर्णवानरसेनायाः पुरतः घोषणामकरोद्यदद्य प्रभृति महात्मा विभीषणः लङ्कायाः राजा अभूत्।

अन्ते रावणस्य हस्ताद्मरणं नेच्छन्नखिललोकपालकस्य श्रीरामस्य पक्षे स्थितवान्। भगवान् रामः विभीषणस्य सत्त्वबुद्धिं सत्यनिष्ठां च सर्वथा अभिनन्दितवान् स्वबन्धुरिव तं स्वीकृतवान् च।

युद्धानन्तरं रामः एव लक्ष्मणद्वारा विभीषणं लङ्कायाः राज्यसिंहासने नियुक्तवान्। एवमनन्य भक्त्या कर्मनिष्ठया च सः चिरञ्जीवी पदं प्राप्नोत्।

श्रीमद्रामायणमहाकाव्ये शरणागतरक्षकः श्रीराम इति सूचयन् अन्यद् वृत्तान्तमस्ति। सीता हनूमन्तं प्रति एतद्वृत्तान्तं वदति। पूर्वं चित्रकूटपर्वतस्य समीपस्थवने यदा आवामुषितवन्तः तदा इयं घटना संवृत्ता। तद्वनं देवलोकवनादपि सुन्दरतरम्। तत्रैकदा यदा श्रीरामः मम उत्सङ्गे शिरः निधाय शेते स्म तदा धाराधरः नामकः काकासुरः अतितीक्ष्णैः अग्रनखैः मदीयं स्तनतटं विदारितवान्। तथा मां क्षतग्रस्तां कारयन्तं तं काकासुरं रघुपतिः अपश्यत्।”

तस्य पत्नीं सीतां पीडयन्तं धृष्टं काकरूपधरमि इन्द्रसुतं जयन्तमवलोक्य अतुलपराक्रमः श्रीरामः –

स दर्भं संस्तराद्गृह्य ब्रह्मास्त्रेण ह्ययोजयः।
स दीप्त इव कालाग्निर्जज्वालाभिमुखः खगम् ॥
क्षिप्तवांस्त्वं प्रदीप्तं हि दर्भं तं वायसं प्रति।
ततस्तु वायसं दीप्तस्स दर्भोऽनुजगाम ह ॥ वा.रा.5.67.12,13

कुशमेव अभिमन्त्र्य ब्रह्मास्त्रत्वेन प्रयुक्तवान्। तच्च कुशास्त्रं तं काकासुरं दिशि दिशि प्रधावयति स्म। अन्ततः सर्वतः परित्यक्तः सः काकः राममेव शरणं गतः। शरणागतवत्सलः श्रीरामः वधार्हस्यापि तस्य प्राणरक्षणं कृत्वा तस्य एकमेव नेत्रमहरत्। अनेन सः काकासुरः इन्द्रपुत्रः ‘चिरजीवी’, ‘एकदृष्टिः’ इति काकसज्ञाम् अन्वर्थाम् अकरोत्।

निष्कर्षः-

एवं परिशील्यमाने श्रीमद्रामायणमहाकाव्ये पादुकापट्टाभिषेकसमये भरतः, सुन्दरकाण्डे काकासुरः (धाराधरः), युद्धकाण्डे विभीषणः श्रीरामं शरणं गत्वा सफलतां ययतुः। अत एव श्रीमद्रामायणमहाकाव्यं शरणागतिशास्त्रमित्युक्तिः समुचितं भवति।

उपयुक्तग्रन्थसूची-

1.) Shrimad Valmiki Ramayanam, Geeta Press, Gorakhpur 2016
2.) Sampurna Valmiki Ramayanam (telugu), Gollapudi viraswamy sons, Rajahmundry 1996.
3.) Sundarakanda (Sanskrit) Gorakhpur, Geeta Press, 2000
4.) Valmiki Ramayanam (Sanskrit), Rashtriya Sanskrit Vidyapeeth Tirupati, 2010
5.) Sampoorna Ramayanam (Kannada), Vidya publishing house, Bangalore, 2016
6.) Shrimad Ramayanam (telugu), Jayalakshmi publications, Hyderabad .2006
7.) Shrimad Ramayanam (volume no 5),Tirumala Tirupati Devasthanams, Tirupati, 2012

Shodhshauryam, International Scientific Refereed Research Journal
Available online at : **www.shisrrj.com**
OPEN ACCESS
© 2024 SHISRRJ | Volume 7 | Issue 2
ISSN : 2581-6306
doi : https://doi.org/10.32628/SHISRRJ

ऑनलैननिर्माणात्मकमूल्याङ्कनोपकरणानि

डॉ. बि. वेङ्कट लक्ष्मीनारायण:
सहायकाचार्य:, शिक्षाविभाग:, केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालय:, एकलव्यपरिसर:, अगरतला।

Article Info

Article History
Received : 03 April 2024
Published : 16 April 2024

Publication Issue :
March-April-2024
Volume 7, Issue 2

Page Number : 08-13

सार: - विश्वेऽस्मिन् अवलोकयामश्चेत् शिक्षणाधिगमव्यवस्थायाम् प्राविधिकस्य (Technology) प्रभाव: औपचारिक-अनौपचारिकेऽस्मिन् अत्यन्तं महत्त्वं वरीवर्ति। ऑनलैनद्वारा पठन-पाठनादिव्यवस्था सुष्ठु जायमाना वर्तते वर्तमाने काले। तेन सह मूल्याङ्कनव्यवस्थापि अत्यन्तं प्रभावं जनयति शिक्षणाधिगमव्यवस्थायाम्। अत: वर्तमाने विद्यालय-महाविद्यालय-विश्वविद्यालयेषु मूल्याङ्कनादि कार्येष्वपि प्राविधिकोपयोग: बहुधा दृश्यते। अत: अत्र कतिचन ऑनलैननिर्माणात्मकमूल्याङ्कनोपकरणानां परिचय: दीयते।

मुख्यशब्दा: - मुल्याङ्कनस्य वैशिष्यम्, उद्देश्यानि, आवश्यकता, प्रक्रिया च, मूल्याङ्कनस्य प्रकारा:, ऑनलैनमूल्याङ्कनस्योपकरणानि

भारते वैदिककालादारभ्यैव शिक्षाव्यवस्थायां मूल्यांकनप्रक्रिया अस्तीति वयं ज्ञातुं शक्नुम:। यथा – गुरुकुले प्रवेशाद्पूर्वं तस्य योग्यतादीनि परीक्ष्य तेषां स्तरनिर्धारणं कृत्वैव तस्मै शिक्षणं प्रदीयते स्म। उपनिषत्सु वर्णितमस्ति यत् **यम: नचिकेतस: सर्वप्रथमं विविधप्रलोभनै: तस्य जिज्ञासाया: ज्ञानस्य च परीक्षणं करोति।** एवं परीक्षाया: प्रमुखं कार्यं भवति अधिगमक्रियाणां परीक्षणम्। तदेव परीक्षणं वर्तमाने मूल्याङ्कनरूपेण व्यवह्रीयमानमस्ति।

➢ **मूल्यांकनपरिभाषा:**

1. जनस्य समाजस्य च एताभ्यां दृष्टिकोणाभ्यां किं समीचीनं वाञ्छनीयञ्च वर्तते इत्येतस्य निर्धारणं करोति मूल्यांकनम्।
   – रेमस् तथा गेजमहोदयौ।
2. मूल्यांकनं हि छात्रस्य व्यवहारे परिवर्तनेन सम्बन्धितानां सूचनानाम् एकत्रीकरणस्य, तेषां विवेचनस्य च पद्धतिरस्तीति।
   – वेस्लेममहोदय:
3. मूल्याङ्कनंशिक्षणप्रक्रियया शिक्षणक्रियाभिश्च उत्पन्नाऽनुभवानाम् उपयोगिताया: विषये निर्णयं ददाति।
   – टारगेर्सन-एडम्समहोदयौ

Copyright © 2024 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution **4.0 International License (CC BY-NC 4.0)**

4. मूल्याङ्कनस्य प्रक्रिया वस्तुत: शिक्षणाधिगमयो: प्रक्रिययो: प्रयुक्तेषु अधिगमस्यानुभवेषु शिक्षणप्रणालिषु च सम्बद्धा वर्तते। अत एव मूल्यांकनस्य प्रणाली एवंविधा स्याद् येन माध्यमेन कण्ठस्थीकरणस्य प्रवृत्तेरुदयो न भवेद् इति। – राष्ट्रियशैक्षिकानुसन्धानपरिषद्

➢ **मूल्यांकनस्य वैशिष्ट्यम्**

1. मूल्यांकनम् उद्देश्यकेन्द्रितं भवति।
2. मूल्यांकनप्रक्रिया सततं प्रचलति।
3. मूल्यांकने व्यापकता भवति।
4. मूल्यांकनं संख्यात्मकं, गुणात्मकञ्च भवति।
5. मूल्यांकनं विश्लेषात्मकं संश्लेषात्मकं च भवति।
6. मूल्यांकनं विश्वनीयं, प्रामाणिकं, वस्तुनिष्ठं, व्यावहारिकञ्च भवति।

➢ **मूल्यांकनस्य उद्देश्यानि**

1. शिक्षणोद्देश्यस्य प्रदर्शनम्।
2. विषयवस्तुन: परिमार्जनम्।
3. शिक्षणप्रक्रियायां प्रभावोत्पादनम्।
4. शिक्षणप्रक्रियाया: परीक्षणम्।
5. शिक्षणाय अभिप्रेरणम्।
6. अधिगगमाय अभिप्रेरणम्।
7. मानदण्डानां निर्धारणम्।

➢ **मूल्याङ्कनस्य आवश्यकता**

1. अध्यापकस्य कार्यकुशलताम् एवं सफलतां ज्ञातुम्।
2. बालकानां व्यवहारसम्बन्धपरिवर्तनानां विषये ज्ञातुम्।
3. बालकानां कठिनविषयाणां ज्ञानप्राप्त्यर्थम्।
4. छात्राणां वैयक्तिभेदा: ज्ञातुम्।
5. छात्रान् समुचिताध्ययेे प्रोत्साहनं कर्तुम्।
6. शिक्षणे नूतनविधीनामन्वेषणार्थम्।
7. पाठ्यपुस्तकाधारेण अध्ययनाध्यापनकार्यसम्पादनार्थम्।
8. शिक्षणप्रक्रियायां विकासमनेतुम्।

- **मूल्याङ्कनस्य प्रक्रिया -** मूल्याङ्कनमिदं निरन्तरं विस्तृतं प्रचलमाना एका प्रक्रिया भवति। कस्या: प्रक्रिया: कतिचन मुख्यान्यङ्गानि अवश्यं भवन्त्येव । तथैव अस्या: अपि मूल्याङ्कनप्रक्रियाया: विशेषतया कतिचन अङ्गानि विद्यन्ते। ते यथा –

1. **विषयवस्तुन: उद्देश्यानां निर्धारणम् -** पाठ्यमानविषयस्याधारेण उद्देश्यानि द्विधा निर्धारयितुं शक्यते। यथा समान्योद्देश्यानि, विशिष्टोद्देश्यानीति। एतादृश्यान्युद्देश्यानि मनसि निधाय शिक्षकेण मूल्याङ्कनप्रक्रिया क्रियते।
2. **विषयवस्तुन: अधिगमानुभवा:** (अधिगमक्रियाणामायोजनम्) – उद्देश्यानुगुणं विषयवस्तुन: चयनम्, तस्य कक्ष्याशिक्षणे समुचितरीत्या प्रयोगकरणम्। छात्रेषु व्यवहारपरिवर्तनसम्पादनञ्च।
3. **मूल्याङ्कनम् (व्यवहारपरिवर्तनम्) -** उद्देश्यानामाधारेण अधिगमानुभवा: प्राप्ता: वा नेति ज्ञानमत्र भवति। छात्रस्य अधिगमानुभावान्, व्यावहारिकपरिवर्तनं च ज्ञातुं वित्रिन्नपरीक्षणानि उपकुर्वन्ति। परीक्षणानां परिणाम:, विश्लेषणं, व्याख्या च क्रियते।

- **मूल्यांकनप्रकारा: -**

1. **निर्माणात्मकमूल्याङ्कनम्** (Formative Evaluation) – छात्राणां निरन्तरप्रतिपृष्टिं दातुं निर्माणात्मकमूल्यांकनम् उपयुक्तं भवति। कस्यश्चित् विषयस्य अध्यापनस्य अनन्तरम् अध्यापक: छात्राणां प्रगते: मूल्यांकनं करोति। अर्थात् छात्रा: पाठस्य अनुभूतिम्, अभिव्यक्तिं, ज्ञानं च कियद्ग्रहणं कुर्वन्तीति ज्ञातुं पाठस्य मध्ये मध्ये प्रश्नानां माध्यमेन मूल्यांकनं करोति अध्यापक:, स एव निर्माणात्ममूल्यांकनमिति स्वीकर्तुं शक्यते। अधिगमार्थं आकलनमित्यपि केचन कथयन्ति।
    - निबन्धात्मकप्रश्ना: – वर्णनात्मकप्रश्ना:, व्याख्यात्मकप्रश्ना:, विवेचनात्मकप्रश्ना:, उदाहरणात्मकप्रश्ना:, तुलनात्मकप्रश्ना:, विश्लेशणात्मकप्रश्ना:।
    - वस्तुनिष्ठप्रश्ना: – चयनात्मकप्रश्ना: (वहुविकल्पात्मका:, सत्यासत्यम्, योजनम्, वर्गीकरणम्), पूरणात्मकप्रश्ना: (प्रत्यास्मरणात्मका:, वाक्यपूर्ति:) ।
2. **संकलनात्मकमूल्याङ्कनम्**(Summative Evaluation) –

    कस्याश्चित् संस्थाया: निश्चितावधौ शैक्षिकोद्देश्यानां कियती पूर्ति: अभवदिति ज्ञानाय संकलनात्मकमूल्याकलनं क्रियते। शैक्षिकवर्षस्यान्ते छात्रेभ्य: श्रेणीप्रदानम् एतस्य मुख्योद्देश्यं भवति। एकस्य निश्चितावधे: पश्चात् छात्राणां सम्पूर्णतया मूल्यांकनं प्राय: प्रामाणिकपरीक्षाभि: संकलनात्मकमूल्याकलनं क्रियते। अनेन ज्ञायते यत् शिक्षणोद्देश्याणां पूर्त्यर्थं कियान् सफलो जात: इत्यवलोकनं क्रियते। अधिगमस्यआकलनमित्यपि केचन कथयन्ति।
3. **निदानात्मकमूल्याङ्कनम्**(Diagnostic Evaluation) –

निदानात्मकमूल्यांकनेन शिक्षक: यस्य छात्रस्य अधिगमे असफलतानुभवति तस्यासफलताया: कारणानि ज्ञात्वा तेषां विश्लेषणं करोति। छात्रेषु कीदृशा: अधिगमसमस्या: सन्तीति ज्ञात्वा तेषां परिष्कारं सम्पादयति अत एव इदं निदानात्मकमूल्यांकनमिति। अत्र अधिगमासफलतां दूरीकर्तुं शिक्षक: विभिन्नशिक्षणविधीनां प्रविधीनाम्, उपकरणानां च प्रयोगं करोति।

ऑनलाइनमूल्यांकनव्यवस्था -

ऑनलाइन-मुल्यांकनप्रक्रिया अत्यधिकतया शिक्षाव्यस्थायाम् उच्चस्तरे विशेषतया प्रवेशपरिक्षारूपेण योग्यतापरीक्षारूपेण वा प्रचलति स्म।

परं वर्तमानसमये करोनामहामार्या: प्रभावकारणत: मूल्यांकनव्यवस्था विद्यालये यथापूर्वं प्रचलति स्म तथा न दृश्यते। समयेऽस्मिन् वयं करोनामहामार्या: प्रभावात् पूर्वं, प्रभावात् परं मूल्यांकनव्यवस्थाया: विषये चर्चाकरणीया एव।

करोनाप्रभावात् पूर्वं कक्ष्याशिक्षणं शिक्षणाधिगमप्रक्रियया सह निर्माणात्मकमूल्यांकनमपि सुचारुरूपेण प्रचलति स्म। अर्थात् शिक्षक-छात्रौ कक्ष्यायामुपस्थाय पाठ्यपुस्तके विद्यमानान् (गद्य-पद्य-व्याकरणादि) विषयान् प्रत्यक्ष-व्याख्यान-आगमन-निगमनादिभि: एवं विविधदृश्य-श्रव्य-दृश्यश्रव्योपकरणै: शिक्षणाधिगमप्रक्रियां सम्पादयन्तौ आस्ताम्। क्रमेऽस्मिन् निर्माणात्मकमूल्यांकनमपि शिक्षकेण क्रियते।

अधुना करोनाप्रभावात् परं कक्ष्याशिक्षणम् (शिक्षणाधिगमप्रक्रिया) ऑनलैनद्वारा सुचारुरूपेणैव प्रचलतीति शिक्षका: अभिभावा: शिक्षाविद: च चिन्तयन्त: सन्ति। परन्तु यथापूर्वं निर्माणात्मकमूल्यांकनं प्रचलति स्म तथा तु अधुना न दृश्यते। ऑनलैन-पाठनसन्दर्भे शिक्षक: केवलं शिक्षणविषये एवम् उपस्थिते: विषये अधिकतया ध्यानं ददाति, छात्रा: अधिगच्छन्ति उत नेति विषये तावत् प्राधान्यं न यच्छति। विशेषतया सततमूल्यांकनविषये अध्यापकानामिदानीमवधानमेव न दृश्यते। तत्र कारणमिदं भवितुमर्हति ऑनलैनमूल्यांकनविधीनाम्/उपकरणानां प्रयोगाभाव:। शिक्षणोद्देश्यानां लक्ष्याणां च पूर्ति: न जायते।

अत: तान्युद्देश्यानि लक्ष्याणि च साधयितुं छात्रान् अभिप्रेरयितुं च शिक्षका: दृढसङ्कल्पा: भूत्वा वर्तमानसन्दर्भे यानि अपेक्षितानि उपकरणानि/साधनानि सन्ति तानि परिज्ञाय छात्रेषु विभिन्नप्रकारककौशलानाम् अभिवृद्धौ प्रयासं कुर्यु: ।

ऑनलैनमूल्यांकनव्यावस्थायां भागग्रहणात् पूर्वं शिक्षक: ऑनलैनमूल्यांकनसम्बद्धानि वेबसैट दृष्ट्वा परीक्षासम्बन्धिगतिविधीनां परिचयं प्राप्नुयात्। तत: छात्रेभ्य: मार्गनिर्देशनं कुर्यात्।

➢ **ऑनलैनमूल्यांकनप्रक्रिया**(Online Evaluation Process)

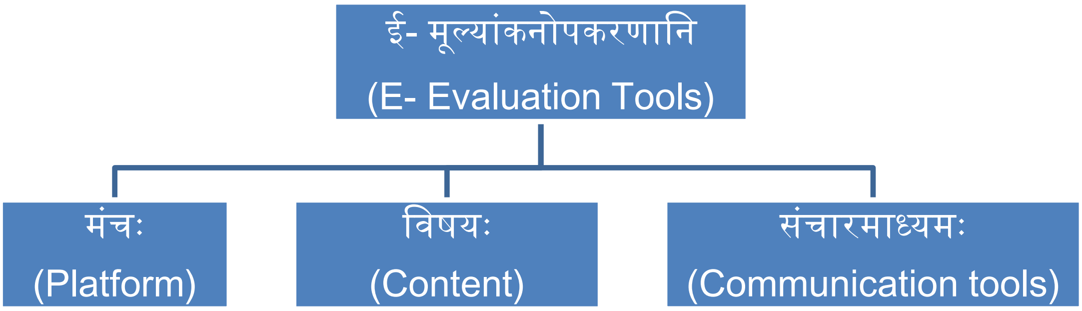

ऑनलैन-मूल्यांकनोपकरणानि (E- Evaluation Tools)

निर्माणात्मकमूल्यांकनमाध्यमेन शिक्षक: छात्राणाम् अधिगमस्तरं सम्यक् ज्ञातुं प्रभवति। मूल्यांकनोपकरणानि छात्राणाम् आत्मचिन्तनशक्ते: मूल्यांकनं कर्तुम् अत्यन्तं सहकुर्वन्ति। तै: स्वयं कियदधिगतं कस्मिन् स्तरे वयं स्म: इति छत्रा: स्वयं ज्ञातुं प्रभवन्ति। कक्ष्याशिक्षणे उपयुज्यमानानि कतिचन निर्माणात्मकमूल्यांकनसम्बद्धानाम् उपकरणानां परिचय: प्रदास्ते। यथा -

1. Google Classroom Question Tool – https://classroom.google.com/
2. Google forms – https://docs.google.com/forms

3. Goformative – https://goformative.com
4. Quizizz – https://quizizz.com/
5. Kahoot – https://create.kahoot.it/
6. Mentimeter – https://www.mentimeter.com/features
7. Socrative – https://www.socrative.com/
8. Hot Potatoes – https://hotpot.uvic.ca/index.php
9. Class markers Online Quiz Maker Tool – https://www.classmarker.com/
10. EasyLMS Online Assessment Tool – https://www.onlineassessmenttool.com/
11. Thinkexam – https://www.thinkexam.com/test-creation
12. https://www.sanskrittest.com/p/home.html
13. https://sanskrittestseries.com/

उपर्युक्तानाम् अन्तर्जालमाध्यमेन छात्राणां मूल्याङ्कनं शिक्षका: सरलतया कर्तुं शक्नुयु:। निर्माणात्मकमूल्यांकने विशेषतया वस्तुनिष्ठप्रश्नानाम् एवं निबन्धात्मकप्रश्नानां च महत्त्वं भवति। उपर्युक्तेषु Google Form इत्यस्मिन् वस्तुनिष्ठ-निबन्धत्मकप्रश्नानां मूल्यांकनं सम्यक्तया प्राप्तुं शक्यते। तत: परं विद्यमानानि यानि साधनानि सन्ति Goformative, Quizizz, Kahoot, Mentimeter, Hot Potatoes, Class markers Online Quiz Maker Tool, EasyLMS Online Assessment Tool, Thinkexam इत्यादिषु विशेषतया वस्तुनिष्ठप्रश्नानां माध्यमेन मूल्यांकनं कर्तुं शक्यते। अत्र एष: विशेष: भवति यत् कदाचित् फलानि झटिति प्रसारयितुं शक्यन्ते तथैव अभिप्रेरणम् एवं प्रतिपुष्टिश्च छात्राणां सम्यक् भवति। छात्रा: रुचिपूर्वकं सक्रिया: भूत्वा योगदानं कर्वन्ति।

अत: विशेषतया संस्कृतशिक्षकै: विद्यालयस्तरे एतादृशानि साधनानि उपयुज्य गद्य-पद्य-व्याकरणादीनाम् प्रारूपात्मकमूल्याङ्कनं सुष्ठु कर्तुं प्रभवन्ति। तेन छात्राणामपि संस्कृतभाषायां रुचि: वर्धते।

निष्कर्ष: - अधुना करोनाप्रभावात् परं कक्ष्याशिक्षणम् (शिक्षणादिगमप्रक्रिया) ऑनलाइनद्वारा सुचारुरूपेणैव प्रचलतीति शिक्षका: अभिभावा: शिक्षाविद: च चिन्तयन्त: सन्ति। परन्तु यथापूर्वं निर्माणात्मकमूल्यांकनं प्रचलति स्म तथा तु अधुना न दृश्यते। अत: सर्वै: शिक्षणै: उपर्युक्त-ऑनलाइनसिक्षणोपकरणानि उपयुज्य छात्राणां मूल्यांकनं कर्तुं शक्नुम:। एतादृशानि नवीनोपकरणानाम् उपयोगेन छात्राणामपि सङ्गणकीयपरिज्ञानम् एव अभ्यासकरणे रुचि: च अवश्यं अभिवर्धते। यथा छात्राणाम् अभिरुचि: तथा अधिगमोऽपि सरलतया ज्ञायते। तेभ्य: छात्रेभ्य: प्रतिपुष्टि अपि सुष्ठु प्राप्यते।

सन्दर्भग्रन्थसूची

1. श्री पि.नागमुनिरेड्डि – शिक्षामनेविज्ञानम्, राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठप्रकाशनम्, तिरुपति:,2008
2. प्रो.लोकमान्यमिश्र:-आधुनिकं शिक्षामनोविज्ञानम्, मृगाक्षी प्रकाशनम्, लखनऊ, 2011.
3. डॉ. बि. पद्ममित्रश्रीनिवास:, शिक्षाया: मनोविज्ञानम्, जगदीश संस्कृत पुस्तकालय, जयपुरम्, 2012.

4. https://www.hp.com/us-en/shop/tech-takes/best-online-assessment-tools-for-teachers
5. https://www.teachthought.com/technology/26-teacher-tools-to-create-online-assessments/
6. https://wabisabilearning.com/blogs/assessment/17-formative-digital-assessment-tools
7. पि रामचन्त्र पिल्लै, विद्यामनोविज्ञानशास्त्रमु (तेलुगु), नीलकमलपब्लिकेशन् प्रवेवेट लिमिटेड्, हैदराबाद्, 1999.

Shodhshauryam, International Scientific Refereed Research Journal
Available online at : www.shisrrj.com
OPEN ACCESS
© 2024 SHISRRJ | Volume 7 | Issue 2
ISSN : 2581-6306
doi : https://doi.org/10.32628/SHISRRJ

An Intricate Relationship Between Mental Health and Academic Success of Students at Secondary Level: A Comprehensive Review

Ranjit Kumar Singh*[1], Dr. Sarita Goswami[2]
*[1]Research Scholar, College of Education, IIMT, University, Meerut, U.P., India
[2]Dean & Professor, College of Education, IIMT, University, Meerut, U.P., India

Article Info

Article History
Received : 03 April 2024
Published : 16 April 2024

Publication Issue :
March-April-2024
Volume 7, Issue 2

Page Number : 14-24

ABSTRACT- This comprehensive review explores the intricate relationship between mental health and academic achievement among secondary school students. Drawing upon a wide array of empirical studies and theoretical frameworks, the review examines the impact of various mental health factors, including stress, anxiety, depression, and social-emotional well-being, on students' academic performance. Additionally, it investigates the reciprocal influence of academic achievement on mental health outcomes, highlighting the bidirectional nature of this relationship. The review synthesizes findings from diverse research methodologies, encompassing longitudinal studies, cross-sectional surveys, and intervention-based research, to provide a nuanced understanding of the mechanisms underlying the link between mental health and academic success. Furthermore, the review explores potential moderating variables, such as socioeconomic status, gender, and cultural factors, that may influence the association between mental health and academic outcomes. The implications of these findings for educational policy and practice are discussed, emphasizing the importance of holistic approaches that address both mental health and academic needs to foster student well-being and achievement in secondary school settings.

Keywords: Mental Health, Academic Achievement, Secondary School Students, Comprehensive Review.

INTRODUCTION

In the realm of secondary education, the interplay between mental health and academic achievement has garnered increasing attention from researchers, educators, and policymakers alike. Adolescence represents a critical developmental period marked by significant physiological, cognitive, and socio-emotional changes, making it a time of both opportunity and vulnerability. During this phase, students navigate a myriad of academic demands, social pressures, and personal challenges that can profoundly impact their mental well-being and academic performance.

The relationship between mental health and academic achievement is complex and multifaceted, with numerous factors contributing to its dynamics.

Copyright © 2024 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution **4.0 International License (CC BY-NC 4.0)**

While traditional educational paradigms have often treated mental health and academic success as distinct domains, emerging research suggests that they are deeply interconnected, exerting mutual influences on each other. Understanding this reciprocal relationship is essential for promoting the holistic development and well-being of secondary school students.

Against this backdrop, this comprehensive review seeks to explore and synthesize existing literature on the relationship between mental health and academic achievement among secondary school students. By integrating findings from diverse empirical studies and theoretical perspectives, this review aims to elucidate the mechanisms underlying this relationship and identify key factors that may mediate or moderate its effects. Additionally, it seeks to examine the implications of these findings for educational policy, practice, and intervention strategies aimed at promoting student well-being and academic success.

Through a thorough examination of the existing body of research, this review endeavors to contribute to a deeper understanding of the complex interplay between mental health and academic achievement in secondary education settings. By shedding light on this critical intersection, it seeks to inform and guide efforts to create supportive and inclusive school environments that nurture both the academic and mental well-being of students. Thapliyal and Joshi even indicated that well-being of teachers is affected by behaviour of school principals. This may change the overall environment of the school and affect the mental health of students.

LITERATURE REVIEW

The examination of the interplay between mental health, and academic achievement of school students involves a multifaceted exploration of existing research from diverse fields, including education, and psychology. The mental health of secondary students plays a critical role in shaping various cognitive, emotional, social, and behavioral factors that influence their academic achievement. By promoting positive mental health and addressing mental health challenges, educators and policymakers can create supportive learning environments that optimize students' academic potential and well-being. As mental health shapes various factors to influence academic success, therefore, it is necessary to review those factors.

The mental health of secondary students plays a crucial role in their academic achievement through various interconnected pathways:

Cognitive Functioning: Mental health influences cognitive processes such as attention, memory, and problem-solving skills, which are essential for learning and academic performance. Students experiencing mental health challenges, such as anxiety or depression, may have difficulties concentrating in class, retaining information, or completing academic tasks effectively. Johnsen and Friborg (2015) conducted a meta-analysis and investigated the efficacy of cognitive behavioral therapy (CBT) as a treatment for depression and explored potential trends in its effectiveness over time. Drawing upon a comprehensive synthesis of empirical studies, the analysis examines data from a wide range of sources to assess the magnitude of CBT's effects on depressive symptoms. The study incorporates a large on of studies involving substantial participants, providing a robust foundation for its conclusions. Results reveal a significant but declining effect of CBT on reducing depressive symptoms, suggesting a diminishing trend in its therapeutic efficacy. Various factors are considered to elucidate potential reasons for this

decline, including changes in treatment protocols, patient characteristics, and methodological considerations. Implications for clinical practice and future research directions are discussed, highlighting the need for ongoing refinement and adaptation of CBT interventions to enhance their effectiveness in treating depression. Kidger et al. (2012) studied the effect of the school environment on the emotional health of adolescents and their systematic review identifies potential moderators and mediators of these effects, such as gender, socioeconomic status, and cultural factors, highlighting the complex interplay of individual and contextual factors in shaping adolescents' emotional well-being within the school setting. As a systematic review investigating the impact of the school environment on the emotional health of adolescents, so drawing upon a comprehensive analysis of existing literature, the review synthesizes findings from a diverse range of studies to assess the extent to which school-related factors influence adolescents' emotional well-being. Results indicate that various aspects of the school environment, including school climate, peer relationships, academic pressures, and support services, significantly affect adolescents' emotional health outcomes. Implications for school policies, interventions, and future research directions are discussed, emphasizing the importance of creating supportive and inclusive school environments that promote positive emotional health outcomes for all adolescents. Owens et al. (2012) in a study related to anxiety and depression in academic performance, tried to explore the mediating factors of worry and working memory and reported that mental health affects academic success. Zivin et al. (2009) explored the persistence of mental health problems and needs in a college student population and reported that there is a need to take care of the mental health of students. Trigueros et al. (2019) studied levels of physical activity, motivation, and barriers to participation in university students and concluded that mental health is a primary variable that affects all aspects of the academic success of a student. Thapliyal (2022) concluded about a positive relation between academic success and good mental health.

Emotional Regulation: Good mental health supports emotional regulation, allowing students to manage stress, cope with challenges, and maintain a positive mindset conducive to learning. Conversely, poor mental health can lead to emotional dysregulation, increasing the likelihood of distractions, disruptions, and negative affective states that hinder academic engagement and performance. The study conducted by Huppert and Johnson (2010) investigated the effects of mindfulness training in schools on student well-being. The researchers conducted a controlled trial to assess the impact of mindfulness training, emphasizing the importance of regular practice in achieving positive outcomes. Participants included students from various schools who were randomly assigned to either a mindfulness training group or a control group. The mindfulness training consisted of specific exercises aimed at cultivating present-moment awareness and non-judgmental acceptance. Results indicated that participants who engaged in regular mindfulness practice demonstrated improvements in well-being compared to those in the control group. The findings underscore the significance of consistent mindfulness practice in enhancing student well-being within educational settings. Keyes (2007) proposes a complementary strategy for enhancing national mental health by promoting and protecting mental health as flourishing. The author argues that traditional approaches to mental health focus primarily on reducing the prevalence of mental illness, overlooking the importance of promoting positive

mental health outcomes. Drawing upon the concept of flourishing, Keyes advocates for a broader perspective that emphasizes the presence of positive mental health indicators such as emotional well-being, psychological functioning, and social engagement. The article highlights the potential benefits of adopting a dual approach that addresses both the prevention of mental illness and the promotion of flourishing. By incorporating strategies to enhance well-being at individual, community, and societal levels, Keyes suggests that this comprehensive approach can contribute to overall improvements in national mental health outcomes. Roeser and Eccles (2015) delve into the intersections of mindfulness and compassion within the realm of human development. The authors explore how these constructs contribute to various aspects of individual growth and well-being across the lifespan. They provide an overview of the theoretical frameworks underpinning mindfulness and compassion, emphasizing their relevance to developmental psychology. Furthermore, Roeser and Eccles discuss the methodological approaches employed in the studies featured within the special section, highlighting the diverse methodologies used to examine mindfulness and compassion in different developmental contexts. Through this exploration, the authors aim to shed light on the role of mindfulness and compassion in fostering positive development and promoting resilience in individuals across various stages of life. Seligman et al. (2009) present an overview of positive education, a novel approach that integrates principles of positive psychology into classroom interventions. The authors discuss the theoretical foundations of positive psychology and its application in educational settings, emphasizing the importance of fostering students' strengths, virtues, and well-being alongside traditional academic skills. They review empirical evidence supporting the effectiveness of positive education interventions in enhancing student engagement, resilience, and overall psychological functioning. Additionally, Seligman and colleagues outline key components of positive education programs, including character education, positive relationships, and the cultivation of a positive school climate. By highlighting the potential benefits of positive education, the article provides insights into how educators can promote holistic development and flourishing among students within the classroom environment. In one of his reviews, Waters (2011) examines the effectiveness of school-based positive psychology interventions in promoting well-being and positive outcomes among students. The author synthesizes findings from various studies focusing on interventions implemented within educational settings, encompassing a range of positive psychology principles and techniques. Waters discusses the theoretical underpinnings of positive psychology and its application in schools, emphasizing the potential benefits for students' psychological functioning, academic performance, and overall development. Additionally, the review evaluates the methodological rigor and empirical evidence supporting the efficacy of different positive psychology interventions, such as gratitude exercises, strengths-based approaches, and mindfulness programs. Through this comprehensive analysis, Waters provides insights into the feasibility and effectiveness of integrating positive psychology interventions into school curricula to enhance students' well-being and thriving. Joshi et al. (2020) concluded a positive relationship between mental health and the success of the students.

Motivation and Goal Setting: Mental health influences students' motivation, self-efficacy, and goal-setting behaviors. Positive mental health

enhances intrinsic motivation and self-beliefs, fostering a sense of purpose and agency in pursuing academic goals. Conversely, mental health difficulties, such as depression or low self-esteem, may diminish motivation, hinder goal-setting, and reduce academic aspirations. Stipek (1998) presents a comprehensive exploration of motivation to learn, integrating theory and practice in education. Drawing upon research from psychology, education, and related fields, the author synthesizes theoretical perspectives to provide a multifaceted understanding of motivation and its implications for learning. The fourth edition of this seminal work reflects updated insights and practical applications for educators seeking to foster motivation and engagement among students. Stipek examines key motivational theories and constructs, such as intrinsic motivation, self-efficacy, and goal orientation, and discusses their relevance to educational practice. Furthermore, the book offers practical strategies and classroom interventions informed by motivational theory to enhance students' motivation and achievement. By bridging theory with practice, Stipek offers educators valuable insights and tools for promoting a positive learning environment conducive to students' intrinsic motivation and academic success. Pintrich (2000) explores the pivotal role of goal orientation in self-regulated learning within the context of the "Handbook of Self-Regulation." The chapter delves into the interplay between individuals' goal orientations and their self-regulatory processes, shedding light on how different goal orientations influence learning behaviors and outcomes. Pintrich synthesizes research from diverse disciplines to elucidate the conceptual framework of goal orientation, which encompasses mastery goals, performance-approach goals, and performance-avoidance goals. The chapter examines the differential effects of these goal orientations on students' motivation, cognition, and metacognition, as well as their implications for academic achievement and well-being. Furthermore, Pintrich discusses the dynamic nature of goal orientation and its potential to be influenced by various contextual factors, including instructional practices and social environments. By elucidating the intricate relationship between goal orientation and self-regulated learning, the chapter offers valuable insights for educators and researchers seeking to enhance students' motivation and self-directed learning abilities. In the chapter from the "Handbook of Self-Regulation," Kuhl (2000) introduces a functional-design approach to understanding motivation and self-regulation, emphasizing the dynamic interactions among personality systems. Kuhl proposes a comprehensive model that integrates motivational, cognitive, and affective processes within a functional framework, elucidating how these systems interact to regulate behavior and achieve goals. Drawing upon research in psychology and neuroscience, the chapter explores the role of personality systems in shaping individuals' motivational orientations, goal setting, and self-regulatory strategies. Kuhl discusses the significance of affective states, such as anxiety and positive affect, in influencing motivation and self-regulation, highlighting their impact on cognitive processes and behavior. Furthermore, the chapter examines the implications of the functional-design approach for interventions aimed at promoting adaptive self-regulation and enhancing motivation across diverse contexts. By offering a holistic perspective on motivation and self-regulation, Kuhl's functional design framework contributes to a deeper understanding of the complex dynamics underlying human behavior and cognition. Gladstone and Kaslow (1995) conducted a meta-

analytic review to investigate the relationship between depression and attributions in children and adolescents. Drawing upon a comprehensive examination of existing research, the authors synthesized findings from multiple studies to elucidate patterns and trends in attributional processes among youth experiencing depression. The meta-analysis encompassed a wide range of attributions, including those related to personal responsibility, controllability, and stability of events or outcomes. Results indicated a significant association between depression and specific negative attributions, such as internal, stable, and global attributions for negative events. Furthermore, the meta-analysis explored potential moderators of the depression-attribution relationship, including age, gender, and clinical characteristics. By providing a comprehensive synthesis of empirical evidence, the study contributes to a better understanding of the cognitive processes underlying depression in children and adolescents. The findings have implications for the development of interventions aimed at targeting maladaptive attributional styles to alleviate depressive symptoms and promote psychological well-being in youth. Thapliyal and Joshi (2014) in their study found that even teachers' psychological well-being positively affects the life satisfaction of teachers.

Social Interaction and Support: Mental health impacts students' social relationships and support networks, which play a crucial role in academic success. Positive social connections provide emotional support, encouragement, and collaborative learning opportunities that enhance academic engagement and resilience. Conversely, mental health challenges, such as social anxiety or peer conflict, may impair social interactions, leading to feelings of isolation and reducing access to supportive resources. Hamm et al. (2011) investigated the relationship between student perceptions of school climate and student achievement in this study published in the North American Journal of Psychology. Utilizing a quantitative research approach, the authors examined data from a sample of students to explore how their perceptions of the overall atmosphere and environment within their schools correlated with their academic performance. The study assessed various dimensions of school climate, including safety, supportiveness, and connectedness, and analyzed their impact on students' achievement outcomes. Results revealed a significant positive association between positive perceptions of school climate and academic achievement, indicating that students who perceived their schools as safe, supportive, and conducive to learning tended to perform better academically. The findings underscore the importance of fostering a positive school climate as a means of enhancing student achievement and promoting overall academic success. This research contributes valuable insights for educators and policymakers seeking to create nurturing and inclusive school environments that facilitate optimal learning outcomes for all students. Thapliyal et al. (2011) also concluded the positive effect of socio-emotional factors on the learning of the students.

Health Behaviors: Mental health influences health behaviors such as sleep, nutrition, and physical activity, which are vital for cognitive functioning and academic performance. Students with good mental health are more likely to adopt healthy lifestyle habits that support optimal brain function, energy levels, and academic readiness. Conversely, mental health difficulties, such as insomnia or unhealthy coping mechanisms, may disrupt sleep patterns, impair nutrition, and reduce overall well-being, negatively impacting academic performance.

Youngstedt and Kline (2006) delve into the epidemiology of exercise and sleep in this article published in Sleep and Biological Rhythms. The authors explore the reciprocal relationship between exercise and sleep patterns, drawing upon epidemiological studies to elucidate the prevalence and impact of physical activity on sleep quality and duration. They examine the bidirectional nature of the exercise-sleep relationship, investigating how regular physical activity influences various aspects of sleep architecture, including sleep onset latency, sleep efficiency, and sleep continuity. Furthermore, the article explores demographic factors, such as age, gender, and physical fitness level, that may moderate the exercise-sleep association. Through a comprehensive review of epidemiological research, Youngstedt and Kline provide insights into the complex interplay between exercise behaviors and sleep outcomes, highlighting the potential implications for public health interventions aimed at improving sleep quality and promoting overall well-being. Thapliyal (2023) reported the Psychological Well-Being of Private and Government Secondary School Students differs due to the type of management of schools.The studies of Wang et al. (2018), Stults-Kolehmainen and Sinha (2014), Jacka et al. (2010), and Grandner (2010) explored the relationship between mental health, health behaviors (sleep, nutrition, physical activity), cognitive functioning, and academic performance and reported the importance of mental health.

Coping Strategies: Mental health shapes students' coping strategies and resilience in the face of academic challenges and setbacks. Positive mental health fosters adaptive coping skills, problem-solving abilities, and resilience, enabling students to bounce back from academic setbacks and persevere in the face of obstacles. Conversely, mental health difficulties, such as anxiety or perfectionism, may lead to maladaptive coping strategies, avoidance behaviors, and academic disengagement. Compas et al. (2001) presented a comprehensive review of coping with stress during childhood and adolescence in this article published in Psychological Bulletin. The authors examine the conceptualization and measurement of coping strategies employed by youth to manage stressors across various developmental stages. Drawing upon theoretical frameworks and empirical research, they explore the complexity of coping processes and their implications for psychological adjustment and well-being. The review highlights the diverse array of coping strategies utilized by children and adolescents, including problem-focused, emotion-focused, and avoidant coping mechanisms. Furthermore, the authors discuss the role of individual and contextual factors, such as cognitive appraisal, social support, and cultural influences, in shaping coping responses to stress. Through a critical analysis of existing theory and research, Compas and colleagues identify gaps and challenges in the study of coping during childhood and adolescence, while also outlining promising avenues for future investigation. This comprehensive review offers valuable insights into the dynamic nature of coping with stress in youth and underscores the importance of understanding coping processes for promoting resilience and adaptive functioning in young individuals. The studies of Masten (2001), Rutter (1999), Selingman et al. (2000) , and Snyder (2009) delve into the relationship between positive mental health, adaptive coping skills, and problem-solving abilities among students and conclude in favour of good mental health.

I. EDUCATIONAL IMPLICATIONS

The research on "Mental Health and Academic Achievement of Secondary School Students" has significant educational implications that can guide

educators, administrators, policymakers, and other stakeholders in improving student outcomes. Here are some detailed educational implications based on this research:

1. Integrated Support Systems: Schools should implement integrated support systems that address both the academic and mental health needs of secondary school students. This could involve collaboration between teachers, school counselors, psychologists, and other support staff to identify and assist students who may be struggling with mental health issues that are impacting their academic achievement.
2. Early Identification and Intervention: Educators should be trained to recognize signs of mental health problems in students early on, such as changes in behavior, academic performance, or social interactions. Early identification allows for timely intervention and support services to be provided, potentially preventing more significant academic setbacks.
3. Promotion of Positive School Climate: Creating a positive school climate that promotes mental well-being is essential for academic success. Schools should foster an environment where students feel safe, supported, and valued. This can be achieved through initiatives such as anti-bullying programs, peer support groups, and promoting inclusivity and diversity.
4. Teaching Coping Skills and Resilience: Incorporating curriculum and activities that teach students coping skills and resilience can help them manage stress, overcome challenges, and bounce back from setbacks. This could include mindfulness exercises, social-emotional learning programs, and opportunities for self-reflection and goal-setting.
5. Parent and Community Involvement: Engaging parents and the wider community in supporting students' mental health and academic achievement is crucial. Schools can provide resources and workshops for parents on recognizing signs of mental health issues and strategies for supporting their children. Community partnerships can also offer additional support services and resources for students in need.
6. Reducing Stigma and Increasing Awareness: Schools should work to reduce the stigma surrounding mental health issues and promote open conversations about mental well-being. This could involve hosting awareness campaigns, inviting guest speakers to discuss mental health topics, and incorporating mental health education into the curriculum.
7. Access to Mental Health Services: Ensuring access to mental health services within schools or through partnerships with external agencies is essential. This includes providing counseling services, access to mental health professionals, and referrals to community resources for students who require additional support.
8. Monitoring and Evaluation: Schools should regularly monitor and evaluate the effectiveness of their efforts to support students' mental health and academic achievement. This could involve collecting data on student outcomes, conducting surveys to assess student well-being, and soliciting feedback from stakeholders to identify areas for improvement.

By implementing these educational implications based on research findings, schools can create a supportive environment that promotes positive mental health and academic success for secondary school students.

CONCLUSION

In conclusion, the comprehensive review of the mental health and academic achievement of secondary school students provides valuable insights into the intricate interplay between these two crucial domains of adolescent development. Through an extensive examination of existing literature, this research study has illuminated the multifaceted relationships, potential mechanisms, and implications for practice and policy.

Firstly, the review underscores the significant impact of mental health on academic achievement, highlighting how psychological well-being influences cognitive processes such as attention, memory, and problem-solving skills—all of which are essential for effective learning and academic performance. By elucidating the bidirectional nature of this relationship, the study emphasizes the importance of addressing mental health concerns among secondary school students to optimize their academic outcomes.

Moreover, the review identifies various factors that contribute to both mental health and academic achievement in adolescents, including individual characteristics, family dynamics, peer relationships, school environment, and socio-cultural influences. Recognizing the complex interplay among these factors, the study emphasizes the need for comprehensive, multi-level interventions that address the diverse needs of students within their broader social contexts.

Additionally, the review highlights the role of schools in promoting positive mental health and academic success among students. It identifies evidence-based strategies and interventions that schools can implement to support students' psychological well-being and enhance their learning experiences. These may include the provision of mental health education, counseling services, supportive school environments, and promotion of positive youth development.

Furthermore, the review identifies gaps and limitations in the current literature, such as the need for more longitudinal research, rigorous methodology, and culturally sensitive approaches to studying mental health and academic achievement among diverse populations of secondary school students. By acknowledging these gaps, the study provides direction for future research endeavors aimed at advancing our understanding of this critical area.

In conclusion, the comprehensive review underscores the importance of addressing the mental health needs of secondary school students to foster their academic success and overall well-being. By integrating insights from psychology, education, and related fields, this research study contributes to a holistic understanding of the complex interrelationships between mental health and academic achievement, ultimately informing efforts to promote positive outcomes for adolescents in educational settings.

II. REFERENCES

[1] Compas, B. E., Connor-Smith, J. K., Saltzman, H., Thomsen, A. H., & Wadsworth, M. E. (2001). Coping with stress during childhood and adolescence: Problems, progress, and potential in theory and research. Psychological Bulletin, 127(1), 87-127.

[2] Eisenberg, D., Golberstein, E., & Hunt, J. B. (2009). Mental health and academic success in college. The BE Journal of Economic Analysis & Policy, 9(1).

[3] Gladstone, T. R., & Kaslow, N. J. (1995). Depression and attributions in children and adolescents: A meta-analytic review. Journal of Abnormal Child Psychology, 23(5), 597-606.

[4] Grandner, M. A., Hale, L., Moore, M., & Patel, N. P. (2010). Mortality associated with short sleep duration: The evidence, the possible mechanisms, and the future. Sleep Medicine Reviews, 14(3), 191-203.

[5] Hamm, J. V., Farmer, T. W., Dadisman, K., Gravelle, M., & Murray, A. (2011). The relationship between student perceptions of school climate and student achievement. North American Journal of Psychology, 13(1), 115-124.

[6] Huppert, F. A., & Johnson, D. M. (2010). A controlled trial of mindfulness training in schools: The importance of practice for an impact on well-being. Journal of Positive Psychology, 5(4), 264-274.

[7] Jacka, F. N., Kremer, P. J., Leslie, E. R., Berk, M., Patton, G. C., Toumbourou, J. W., & Williams, J. W. (2010). Associations between diet quality and depressed mood in adolescents: Results from the Australian Healthy Neighbourhoods Study. Australian & New Zealand Journal of Psychiatry, 44(5), 435-442.

[8] Johnsen, T. J., & Friborg, O. (2015). The effects of cognitive behavioral therapy as an anti-depressive treatment is falling: A meta-analysis. Psychological Bulletin, 141(4), 747–768.

[9] Joshi, A., Thapliyal, P., Kumar, A., & Ekka, M. (2020). Mental Health in Relation to Academic Achievement of Students at Secondary Level in Ranchi. The Signage, 8 (2), 113-119.

[10] Joshi, A. (2022). Mental Health In Relation To Internet Usage of Senior Secondary School Students, International Journal of All Research Education and Scientific Methods, 10 (9), 129-131.

[11] Kuhl, J. (2000). A functional-design approach to motivation and self-regulation: The dynamics of personality systems interactions. In M. Boekaerts, P. R. Pintrich, & M. Zeidner (Eds.), Handbook of self-regulation (pp. 111-169). Academic Press.

[12] Kidger, J., Araya, R., Donovan, J., & Gunnell, D. (2012). The effect of the school environment on the emotional health of adolescents: A systematic review. Pediatrics, 129(5), 925–949.

[13] Masten, A. S. (2001). Ordinary magic: Resilience processes in development. American Psychologist, 56(3), 227-238.

[14] Owens, M., Stevenson, J., Hadwin, J. A., & Norgate, R. (2012). Anxiety and depression in academic performance: An exploration of the mediating factors of worry and working memory. School Psychology International, 33(4), 433–449.

[15] Rutter, M. (1999). Resilience concepts and findings: Implications for family therapy. Journal of Family Therapy, 21(2), 119-144.

[16] Roeser, R. W., & Eccles, J. S. (2015). Mindfulness and compassion in human development: Introduction to the special section. Developmental Psychology, 51(1), 1-6.

[17] Seligman, M. E., Ernst, R. M., Gillham, J., Reivich, K., & Linkins, M. (2009). Positive education: Positive psychology and classroom interventions. Oxford Review of Education, 35(3), 293-311.

[18] Seligman, M. E., & Csikszentmihalyi, M. (2000). Positive psychology: An introduction. American Psychologist, 55(1), 5-14.

[19] Snyder, C. R., & Lopez, S. J. (2009). Oxford handbook of positive psychology. Oxford University Press.

[20] Stults-Kolehmainen, M. A., & Sinha, R. (2014). The effects of stress on physical activity and exercise. Sports Medicine, 44(1), 81-121.

[21] Stipek, D. J. (1998). Motivation to learn: Integrating theory and practice (4th ed.). Allyn and Bacon.

[22] Thapliyal, P., Joshi, J., & Asthana, A. K. (2011). Impact of socio-emotional school climate on mental health of the secondary school students. Perspectives in Psychological Researches, 34(2), 65-68.

[23] Thapliyal, P., Joshi, J., & Asthana, A. K. (2011). Teacher effectiveness in relation to mental health and burn-out of teachers at senior secondary level. Perspectives in Psychological Researches, 34(1), 73-76.

[24] Thapliyal, P., & Joshi, J. (2014). Psychological Well-Being in Relation to Life Satisfaction of Secondary School Teachers. Journal of Emerging Technologies and Innovative Research, 1(2), 565-567.

[25] Thapliyal, P., & Joshi, J. (2014). Perceived Leadership Behaviour of Principals and Psychological Well-Being of Secondary School Teachers. Journal of Emerging Technologies and Innovative Research, 1(5), 577-580.

[26] Thapliyal, P. (2022). Mental Health in Relation To Academic Achievement of Students At Senior Secondary Level In Delhi.

[27] Thapliyal, P. (2023). Psychological Well-Being of Private and Government Secondary School Students. International Journal of Research Publication and Reviews, 4(7):2739-2741. DOI: 10.55248/gengpi.4.723.49737.

[28] Trigueros, R., Navarro, N., Aguilar-Parra, J. M., Morales-Gázquez, M. J., Cangas, A. J., López-Liria, R., & Álvarez, J. F. (2019). Levels of physical activity, motivation, and barriers to participation in university students. Journal of Environmental Research and Public Health, 16(4), 580.

[29] Waters, L. (2011). A review of school-based positive psychology interventions. The Australian Educational and Developmental Psychologist, 28(2), 75-90.

[30] Wang, F., Boros, S., Theunissen, N. C., De Boer, M., & Jansen, J. A. (2018). Sleep disturbances and depressive symptoms: A longitudinal study of Dutch adolescents. Journal of Youth and Adolescence, 47(5), 1166-1178

[31] Youngstedt, S. D., & Kline, C. E. (2006). Epidemiology of exercise and sleep. Sleep and Biological Rhythms, 4(3), 215-221.

[32] Zivin, K., Eisenberg, D., Gollust, S. E., & Golberstein, E. (2009). Persistence of mental health problems and needs in a college student population.

Shodhshauryam, International Scientific Refereed Research Journal
Available online at : **www.shisrrj.com**
OPEN ACCESS
© 2024 SHISRRJ | Volume 7 | Issue 2
ISSN : 2581-6306
doi : https://doi.org/10.32628/SHISRRJ

भारतीयसमाजपरिपेक्ष्ये वर्तमानसामाजिकप्राथमिकता

लक्ष्मणेन्द्रः
शोधच्छात्रः, शिक्षाशास्त्र विभागः, श्रीलालबहादुर शास्त्री राष्ट्रिय संस्कृत विश्वविद्यालयः, नवदेहली
डॉ. तमन्नाकौशल
सहायक प्राध्यापक, शिक्षाशास्त्र विभागः, श्रीलालबहादुर शास्त्री राष्ट्रिय संस्कृत विश्वविद्यालयः, नवदेहली

Article Info

Article History
Received : 03 April 2024
Published : 16 April 2024

Publication Issue :
March-April-2024
Volume 7, Issue 2

Page Number : 42-48

भूमिका - मनुष्यात् श्रेष्ठः कश्चित् लोके नास्ति, तस्य श्रेष्ठत्वस्य कारणं तस्य ज्ञानम् एव । ज्ञानेन एव मुक्तिः सम्भवति, तस्य हिताय मनुष्यः स्वज्ञानस्य आधारेण समाजं निर्मितवान् । मनुष्यः अस्मिन् संसारे एकः एव जीवितुं न शक्नोति । अतः सः समाजस्य निर्माणं कृतवान् । यदि प्राचीनभारतीयसमाजं पश्यामः तर्हि ऋग्वेदस्य अस्य मन्त्रस्य **एकोऽहं बहुस्याम** इति आधारेण समाजस्य निर्माणम् अवगन्तुं शक्यते । मनुष्यस्य परमं लक्ष्यं कल्याणार्थं बौद्धिकविकासः भवेत् । प्राचीनकालस्य वर्ण-व्यवस्था सामाजिकसङ्घटनस्य आधारः आसीत् । मानवजीवनस्य चतुर्णां मुख्यानाम् आवश्यकतानां पूर्तये प्राचीनभारतीयसमाजस्य निर्माणं जातम् - ज्ञानं, रक्षणं, धनं, सेवा च।

मुख्यशब्दौ – समाजः, सामाजिकप्राथमिकता।

प्राचीनभारतीयसमाजः – प्राचीनभारतीयसमाजः वर्णाश्रमव्यवस्थायाः आधारेण आसीत् । समाजस्य निर्माणम् ऋग्वेदस्य अस्मात् मन्त्रात् अवगन्तुं शक्यते । तथा च ब्राह्मणस्य, क्षत्रियस्य, वैश्यस्य, शूद्रस्य उत्पत्तिः ऋग्वेदस्य विराट्पुरुषपरमपुरुषात् व्याख्याता अस्ति ।

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद् बाहू राजन्यः कृत ।
ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥ ऋग्वेद, 10/90/12

अस्य परमात्मनः मुखात् ब्राह्मणाः जाताः इत्यर्थः; भुजेभ्यः क्षत्रियः उत्पन्नाः; ऊरुभ्यः वैश्याः जायन्ते स्म; शूद्राश्च पादात् जाताः ।

Copyright © 2024 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution **4.0 International License (CC BY-NC 4.0)**

वेदाः अतिशास्त्रीयाः सन्ति, अस्मिन् सन्दर्भे प्राचीनभारतीयसमाजः ईश्वरेण निर्मितः इति वक्तुं शक्यते । श्रीमद्भागवतगीतायां भगवान् श्रीकृष्णः कथयति यत् चतुर्णां वर्णानां निर्माणं मया गुणकर्मणाम् आधारेण कृतम् –

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।

तस्य कर्त्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ।।श्रीमद्भगवद्गीता, 4/13

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परंतपः ।

कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ।। श्रीमद्भगवद्गीता

आश्रमव्यवस्था – आश्रमव्यवस्थायाः उद्देश्यं मनुष्यः सामाजिकनियमैः बाध्यः भूत्वा स्वस्य वयसः अनुसारं व्यक्तिगतप्रगतिसम्बद्धानि कार्याणि निर्वहति । आश्रमशब्दस्य मूलं 'श्रम्' यस्य अर्थः उद्योगः । यदि वयं चतुर्णाम् आश्रमाणां मुख्यकर्तव्यं पश्यामः तर्हि सहजतया अवगन्तुं शक्यते यत् ब्रह्माचार्य आश्रमे अध्ययनशीलः श्रमः अपेक्षितः अस्ति : गृहस्थ आश्रमे सृजनात्मकश्रमः आवश्यकः वनप्रस्थानश्रमे तपस्वीश्रमः क्रियते; संन्यासाश्रमे च श्रमः योगसाधनरूपेण क्रियते।

मानवानां कृते समाजः अतीव महत्त्वपूर्णः अस्ति । अतः मनुष्यः सामाजिकः पशुः अस्ति । समाजं सामाजिकसम्पदं च विना मानवव्यक्तित्वस्य सम्यक् विकासः न सम्भवति । सम्यक् मानवविकासाय केचन प्रमुखतत्त्वानि सन्ति, एतानि तत्त्वानि सामाजिकप्राथमिकता इति उच्यन्ते । समाजानुसारं ये वर्तन्ते ते एव सामाजिकाः। एवं एतानि तत्त्वानि सामाजिकतायाः कृते महत्त्वपूर्णानि सन्ति तानि प्रथमं आगच्छन्ति। अन्येषु शब्देषु सामाजिकमानकम् अपि उच्यते ।

सामाजिकप्राथमिकतायाः शाब्दिकार्थाः परिभाषा च – सामाजिकप्राथमिकता इति शब्दः शब्दद्वयेन निर्मितः भवति। सामाजिकः प्राथमिकता च। सामाजिकशब्दस्य उत्पत्तिः समाजशब्दे ठक् प्रत्ययम् अयच्छत् यस्य अर्थः सामाजिकसम्बन्धी अर्थात् 'समाजस्य अनुसारम्' प्रथमः भावना वा धर्मः यः 'समाजस्य' कृते आवश्यकः अस्ति सः सामाजिकप्राथमिकतायाः शाब्दिकः अर्थः अस्ति। सामाजिकचयनस्य सिद्धान्तस्य संस्थापकस्य केनेथ् एरो इत्यस्य मते सामाजिकप्राथमिकता समाजस्य कल्याणाय विकासाय च सर्वैः अभ्यासानां, मानकानां, मानदण्डानां च प्रतिमानानाम् चयनं निर्धारणं च भवति । अब्राहमबर्गसनमहोदयायाः मते – सामाजिकप्राथमिकता समाजस्य कल्याणम् अस्ति। अर्थात् सामाजिकप्राथमिकतानाम् आधारेण समाजस्य विकासः भवति।

सामाजिकप्राथमिकतानां परिचयः – प्राचीनकाले सामाजिकजीवने त्यागस्य भावः आसीत्, त्यागस्य मूलकारणं समाजकल्याणम् आसीत् ।

न त्वहं कामये राज्य न भोगान्नापुनर्भवम् ।

कामये दुःखतप्तानां प्राणिनामार्तिनाशनम् ।।

न राज्यं न सुखं न पुनर्जन्म कामये। अहं दुःखितजीवानां दुःखात् निवृत्तिम् इच्छामि।

प्राचीनकाले भारते समाजकल्याणस्य प्राथमिकता आसीत् । राजनीतिद्वारा समाजकल्याणस्य अपि सर्वोपरि महत्त्वम् आसीत् । राजा अरन्तदेव: कथयति यत् दु:खितजीवानां दु:खनिवारणं राज्ञां कर्तव्यम् आसीत् । स: स्वस्य आध्यात्मिकजीवने सामाजिकपरोपकारी अपि आसीत्।

सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मानि।

ईक्षेतनित्यभावेन भूतेष्विव तदात्मताम् ।। (भागवत पुराणम्3-28-42)

सर्वेषां च भूतानाम् आत्मा अस्ति, सर्वे भूता: आत्मन: एव अस्ति । मनुष्य: सर्वेषु जीवेषु सततम् ईश्वरं पश्येत् । यावत् जना: सर्वभूतेषु एकमेव तत्त्वम् इति भाव: न विकसयन्ति, यावत् तेषां तस्य (तस्य आत्मान:) ज्ञानं न भवति तावत् तेषां सर्वेषां भूतानां कल्याणस्य भाव: न भवितुं शक्नोति। पशूनां विकासेन सह समाजस्य विकास: भवति। एवं सर्वेषां विकास: प्राचीनभारतस्य सामाजिकप्राथमिकता आसीत् । **यत्र विश्वं भवति एक नीडं एतत्** विचार: भारते एव जात: ।

औपचारिकरूपेण विंशतिशतके सामाजिकप्राधान्यस्य अध्ययनं कृतम् । प्रारम्भे फ्रांसीसीविद्वान् जीन् डी बोर्डा (1781) निकोलस् कोण्डर्स् (1785) च फ्रांसीसीक्रान्तिकाले औपचारिक अध्ययनस्य अग्रणी: । तौ द्वौ अपि मतदानस्य, बन्धनप्रक्रियाया: च क्षेत्रे कार्यं कुर्वत: । उन्नीसवीं शतके चार्ल्स एन. डॉडसन:, श्रीमती थॉमस हेर् च सामाजिकप्राथमिकतानां क्षेत्रे कार्यं कृतवन्तौ ।

विंशतितमशतके आधुनिकसामाजिकचयनसिद्धान्तस्य उत्तरभाग: केनेथ् एरोमहोदयेन विकसित: । सामाजिकचयनस्य एष: आधुनिक: सिद्धान्त: आर्थिकक्षेत्रे, सामाजिकक्षेत्रे, नैतिकक्षेत्रे, निर्वाचनक्षेत्रे च प्रयुक्त: अस्ति । सम्प्रति भारतस्य विश्वप्रसिद्ध: अर्थशास्त्रज्ञ: अमर्त्यसेन: च सामाजिकप्राथमिकतानां क्षेत्रे कार्यं कुर्वन्ति । सामाजिकपरिचयसिद्धान्त: सामाजिकप्राथमिकतानां निर्धारणाय विद्यते ।

सामाजिकचयनसिद्धान्त:-सामाजिकचयनसिद्धान्तस्य अन्तर्गतं व्यक्ते: सामाजिकमूल्यं महत्त्वपूर्णं भवति । सामाजिकपरिचयसिद्धान्त: सामाजिकस्थित्याधारितं व्यक्तया दत्तं प्राधान्यं भवति मूल्यानि । सामूहिकनियतवाद: सामाजिकचयनसिद्धान्ते विश्लेषणस्य महत्त्वपूर्ण: क्षेत्र: अस्ति यत्र धार्मिकपरम्परा:, सामाजिकरूढय:, संस्कृति:, व्यवहारा: च सामाजिकचयनस्य योगदानं ददति समाजस्य सदस्यानां व्यक्तिगतसामाजिकप्राथमिकतानां आधारेण समाजेन कृतानां सामूहिकनिर्णयानां चयनं करोति । सामाजिकपरिचयसिद्धान्तस्य प्रस्तावक: केनेथ् एरो महोदय: आसीत् । तस्य पुस्तकस्य नाम Social Norms and Individual Values (1951) इति, यस्मिन् एरो इत्यस्य तर्क: अस्ति यत् सामाजिकमान्यता: समाजस्य कृते अनिवार्यनियमा: (शर्ता:) सन्ति ।

सामाजिकप्राथमिकतानां निर्माणम्-सामाजिकपरिचयसिद्धान्त: सामाजिकप्राथमिकतानां निर्धारणं करोति । सामाजिकचयनसिद्धान्त: सामाजिकप्राथमिकतानां निर्धारणाय तान् सामाजिकान् प्रतिमानानाम् अथवा मानकानां चयनं कृत्वा व्यक्तिगतप्राथमिकतानां सामाजिकप्राथमिकतासु परिवर्तयति।'' सामाजिकप्राथमिकता समाजेन, संस्कृतया, इत्यादय: निर्धारिता: भवन्ति।

1 – समाजः – **समाजस्य अर्थः परिभाषा च** - वयं सर्वे समाजे जीवामः। समाजं विना अस्माकं जीवनं सम्भवं नास्ति। अत एव बहुधा उच्यते "यत्र जीवनं तत्र समाजः" इति । वस्तुतः व्यक्तिः परस्परं संवादं करोति । एतेषां माध्यमेन एव समूहाः, समाजाः च निर्मीयन्ते । समाजशास्त्रं वयं समाजस्य विज्ञानं वदामः। समाजस्य विशिष्टार्थं विना वयं अस्य विषयस्य अध्ययने अग्रे गन्तुं न शक्नुमः। अतः सर्वप्रथमं समाजशब्दस्य अवगमनम् आवश्यकम् । नित्यवार्तालापेषु वयं प्रायः समाजशब्दस्य प्रयोगं कुर्मः। सामान्यभाषायां समाजशब्दः व्यक्तिसमूहस्य समूहस्य वा कृते प्रयुक्तः भवति । यथा हिन्दूसमाजः, प्रार्थनासमाजः, आर्यसमाजः, ब्रह्मसमाजः, शिक्षकसमाजः, छात्रसमाजः, महिलासमाजः इत्यादयः पदानां प्रयोगः नित्यं भवति । एतेषु शब्देषु वयं समाजशब्दस्य सामान्यार्थे प्रयुञ्ज्महे अर्थात् यदा वयं 'शिक्षकसमाज' इति वदामः तदा अस्माकं मनसि शिक्षकसमूहः भवति। समाजस्य निर्माणं यथा भवति । वेदे सामाजिकचेतना अस्ति। यत्र सामाजिकसङ्गठनस्य विषये सूचना अस्ति। ऋग्वेद –

सङ्गच्छध्वम् संवदध्वम्, संवो मनांसि जानताम् ।

देवा भागं यथा पूर्वे संजानाना उपासते ॥

समानो मन्त्रः समितिः समानी समानं मनः सह चित्तमेषाम्।

समानं मन्त्रमभि मन्त्रये वः समानेन वो हविषा जुहोमि।। (ऋग्वेद,दशममण्डल)

2- संस्कृतिः - 'सं' उपसर्गे 'क्तिन्' इति प्रत्ययः योजयित्वा 'कृ' (डुकृञ्) मूलात् 'संस्कृति' शब्दः निष्पन्नः । अतः संस्कृतिस्य शाब्दिकार्थः अस्ति – सुप्रकारेण कृतं कार्यम्। सामान्यतया समाजे निवसतां सभ्यजनानाम् साहित्यिक-सामाजिक-राजनैतिक-आर्थिक-नैतिक-आध्यात्मिक-कला-विचाराः, क्रियाकलापाः च सर्वे संस्कृति-अन्तर्गतं गण्यन्ते । संस्कृतिः व्यक्तिपरकः न अपितु अनेकेषां व्यक्तिनां बौद्धिकप्रयत्नः । अतः संस्कृतिः कस्यचित् देशस्य नागरिकैः शताब्दशः कृतस्य कार्यस्य परिणामः भवति । कस्यचित् देशस्य, जाति-समाजस्य विशिष्टपुरुषैः स्थापिताः विचाराः, कर्माणि, वचनं, आचरणं, व्यवहारः, परम्पराः च तस्य देशस्य, जाति-आदि-संस्कृतेः निर्माणं कुर्वन्ति । सुदूरक्षेत्रेषु संस्कृतिस्य मूलतत्त्वानि समानानि सन्ति, परन्तु कालस्थानभेदात् संस्कृतिभेदाः अपि उत्पद्यन्ते । प्रसिद्धः समाजशास्त्री रोबर्ट् वेयरस्टेड् वदति – 'एकं व्यक्तिं अन्येभ्यः सर्वेभ्यः व्यक्तिभ्यः, एकं समूहं अन्येभ्यः सर्वेभ्यः समूहेभ्यः, एकं समाजं अन्येभ्यः समाजेभ्यः च पृथक् करोति इति संस्कृतिः एव।' वस्तुतः संस्कृतिः मानवजीवनस्य तेषां सर्वेषां तत्त्वानां समग्रतायाः नाम अस्ति, ये धर्मात्, दर्शनात् च उत्पन्नाः, कला, कौशलं, समाजः, व्यवहारः च इति पराकाष्ठां प्राप्नुवन्ति

संस्कृतिपरिभाषा - समाजशास्त्रज्ञाः, दार्शनिकाः, राजनेतारः, कविः, शिक्षाविदः संस्कृतेः अनेकाः परिभाषाः दत्तवन्तः। एतेषु काश्चन महत्त्वपूर्णाः परिभाषाः प्रस्तुताः-

रामधारीसिंहदिनकरः - संस्कृति एकः गुणः अस्ति यः अस्माकं जीवने प्रचलितः अस्ति। तत्र आध्यात्मिकः गुणः अस्ति यः मनुष्यस्वभावे यथा पुष्पेषु गन्धः भवति, क्षीरे घृतं च वर्तते। तस्य सृष्टिः एकदिनद्वये वा न भवति, कालान्तरे भवति।

श्री चक्रवर्ती राजगोपालाचार्यः - कस्यापि जाति–राष्ट्रस्य शिक्षितपुरुषेषु यत् विचार–वाक्–कर्म–रूपं प्रचलति तत् संस्कृतिः इति कथ्यते ।

वर्तमानसामाजिकप्राथमिकता -

1 - सामाजिकैकता – वर्तमानकालस्य बृहत्तमा आवश्यकता समाजे सामाजिकैकतायाः भावः सृज्यते यत् भारतीयज्ञानेन एव सम्भवति – 1.

ॐ सह नाववतु सह नौ भुनक्तु। सह वीर्यं करवावहै।

तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै।।

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।

कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च।।

2- विश्वकल्याणस्य इच्छा - भारतीयसंस्कृतिः संयुक्तपरिवारव्यवस्थायाः पक्षे एव अभवत् । कुटुम्बशब्दस्य संकीर्णार्थः तस्मिन् न गृहीतः, अपितु 'वसुधैव कुटुम्बकम्' इति दृढप्रत्ययेन प्रतिष्ठा प्राप्ता। न केवलं मनुष्याणाम् अपितु पशूनां पक्षिणां च कल्याणम् इष्टम् आसीत्, एतस्याः इच्छायाः व्यवहारे स्थापयितुं अतिथयिज्ञस्य, पशुयज्ञस्य च कल्पना कृता 'स्वयं जीवतु परे जीवन्तु' इति नारा ऋषिभिः एवं प्रकारेण कल्पितः –

न त्वहं कामये राज्यं न स्वर्ग न पुनर्भवम्।

कामये दुःखतप्तानां प्राणिनामार्त्तिनाशनम् ।।

सर्वस्तरतु दुर्गाणि सर्वो भद्राणि पश्यतु ।

सर्वः कामानवाजोतु सर्वः सर्वत्र नन्दतु ।।

3- समन्वयभावना - अस्माकं देशे अनेके सम्प्रदायाः, अनेकाः भाषाः, अनेकाः देवाः, अनेकानि दर्शनानि च प्रचारिताः सन्ति । साहित्ये कलायां च भेदः अस्ति। परन्तु भारतीयचिन्तकाः विविधतायां एकतायाः वकालतम् अकरोत् । अत एव बहुषु क्षेत्रेषु विद्वांसान्तरभेदेऽपि अन्ते सहमतिः अभवत् । यथा जैनानां स्याद्वद् समन्वयस्य सूचकः । बुद्धः भगवान् विष्णुः अवतारः इति मन्यते स्म

बुद्धं भगवतः विष्णुवताररूपेण स्थापयित्वा वैष्णवधर्मस्य बौद्धधर्मस्य च मध्ये सामञ्जस्यं स्थापितं अस्ति। 'सर्वदेवनामस्करः केशवं प्रति गच्छती' इति सुभाषितं वचनं त्रयस्त्रिंशत् कोटिदेवेषु केवलं परब्रह्ममेव घोषयति। संतकविः तुलसीदासः शिवस्य रामस्य उपासकः, रामस्य च शिवस्य उपासकः इति वर्णयित्वा शैववैष्णवयोः विवादं शान्तं कृतवान् अस्ति । संस्कृतभाषां आदिवासीभाषामाता इति वदन् अपि अस्य समन्वयवादस्य पुष्टिः भवति । दर्शनशास्त्रे, साहित्ये, कला इत्यादिषु नानात्वम् अस्ति चेदपि तेषु भारतीयत्वं द्रष्टुं नानात्वे एकतां दर्शनम् एव । निम्नलिखित श्लोकः अपि भारतस्य समन्वयवादस्य प्रबलः समर्थकः अस्ति –

यं शैवा समुपासते शिव इति ब्रह्मेति वेदान्तिनो।

बौद्धाः बुद्ध इति प्रमाणपटवः कर्तेति नैयायिकाः।

अर्हन्नित्यथ जैनशासनरताः कर्मेति मीमांसकाः।

सोऽयं नो विदधातु वाञ्छितफलं त्रैलोक्य नाथो हरिः ।।

एतत् एव न, पश्चात् भारतीयसंस्कृत्या अपि विदेशीयधर्मदर्शनानि आत्मसातानि अभवन्, फलतः महात्मा गान्धी प्रियः अभवत् ।

4 - त्यागभावना - भारतीयजीवनं यज्ञभावेन नियन्त्रितम् अस्ति, अतः प्राप्तं यज्ञेन सह सेवनं कर्तव्यं, कस्यचित् धनस्य लोभं न कर्तव्यम् –

ईशावास्यमिदं सर्वं यत् किञ्च जगत्यां जगत्।

तेन त्यक्तेन भुञ्जीथाः, मा गृधः कस्यस्विद् धनम् ।। ईशावास्योपनिषद्

वस्तुतः भारतस्य अध्यात्मत्वं, मोक्षस्य च सिद्धान्तः अस्याः त्यागभावनायाः आधारेण भवति । ब्रह्माचार्यः, गृहस्था, वानप्रस्थः, संन्यासः च – एते चत्वारः आश्रमाः वैराग्यजीवनं विहितं कुर्वन्ति। फलतः मोक्षप्राप्तेः अवसरे लौकिकभोगानां त्यागस्य कष्टं न भवति । यतः तस्य संन्यासस्य अभ्यासः पूर्वमेव अस्ति। महाकवेः कालिदासस्य निम्नलिखित कथनम् – 'यथाकामर्चितार्थिनम्' तथा 'त्यागाय सम्भृतार्थनम्'। यदा रघुवंशीराजाः स्वयज्ञेन भारतस्य जनान् प्रेरयन्ति तदा महाकविः भर्तृहरिः कथयति – 'दानेन् पाणीर्ण तु कङ्कणेन्।' यज्ञस्य भावनायाः महत्त्वं च घोषयति। राजा हरिशचन्द्रस्य, राजा शिवस्य, दधिचिस्य, अङ्गराजकर्णस्य च यज्ञकथाः अद्यापि भारतीयानां प्रभावं कुर्वन्ति । कालिदासस्य काव्यात्मकस्य रघुवंशस्य नायकः रघुः अपि विश्वजीतयज्ञे यत्किमपि अस्ति तत् सर्वं दानं कृत्वा मृत्तिकापात्रैः अपि कौतस्य स्वागतं कृत्वा यज्ञभोगस्य अद्वितीयं आदर्शं प्रस्तुतवान् आसीत् ।

5 - सद्वृत्तेः पालनम् - भारतीयसंस्कृतौ शास्त्रानुसारं सुव्यवहारः अनिवार्यः । 'सत्यं वद, धर्मं चार' इत्यादीनि उपनिषद् वाक्यानि केवलं सद्वृत्रेः अनुसरणार्थम् उपदेशं कुर्वन्ति। श्रीनरहरीनाथशास्त्री इत्यनेन सद्वृत्तिः श्रेष्ठः धर्मः मोक्षकारणं च वर्णितम् अस्ति –

'आचारः सर्वधर्माणां मूर्धानमधिरोहति ।

यथा दध्नः समुद्धृतं नवनीतं न मज्जति ।।

सदाचाराद् यशो लोके सदाचारान्मुखं दिवि।

सदाचाराद् भवेन्मोक्षः सदाचारो हि कामधुक् ।।

सदाचारमयीं नावं समारुह्य सुवुद्धयः ।

पारं याता भवाम्भोधेर्भूयो भीतिं न भेजिरे ।।

6 - अहिंसा - भारतीयसंस्कृतिः मनुष्यान् अन्यमनुष्यान् अमानवान् च प्रति करुणाम् उपदिशति । तदनुसारं विचारैः, वचनं, कर्मणा च कस्यचित् दुःखं न जनयितुं अहिंसा एव । यद्यपि वैदिकधर्मसमर्थकाः 'वैदिकहिंसाहिंसा न भवति' इति स्वापराधं न स्वीकृतवन्तः । परन्तु पश्चात् गोः राष्ट्रपशुः इति मत्वा तस्याः वधः निषिद्धम् अभवत् । महाकविः कालिदासः मृगयाकामेन तपोवनं प्राप्तं दुष्यन्तं मृगवधं निवारितवान् – 'हे राजन्! आश्रमृगोयं न हन्तव्यो न हन्तव्यः।' जीवेषु च स्वस्य करुणां प्रकटितवान्। भगवतः बुद्धस्य करुणा महावीरस्य नियमानाम् अनुसरणं च अहिंसायाः उत्तमाः रूपाः सन्ति। महात्मा गान्धी अहिंसाव्रतद्वारा हिंसकं ब्रिटिशसर्वकारं भारतात् निर्गन्तुं बाध्यं कृतवान् । अधुना सिंहवधः अपि निषिद्धः अस्ति तथा च एषा स्थितिः भारतीयसंस्कृतेः पशुकल्याणस्य भावनायाः प्रतीकः अस्ति । तथा च 'अहिंसा परमो धर्मः' इत्यस्य मूलमन्त्रस्य प्रतीकः अस्ति। एतानि सामाजिकानि मानदण्डानि इति उच्यन्ते। सामाजिकमान्यतासु परम्पराः, संस्काराः, धर्मः, नियमाः इत्यादयः सन्ति ।।

निष्कर्षः – प्राचीनकालस्य वर्ण–व्यवस्था सामाजिकसङ्घटनस्य आधारः आसीत् । प्राचीनभारतीयसमाजस्य निर्माणं मानवजीवनस्य चतुर्णां प्रमुखानाम् आवश्यकतानां पूर्तये अभवत् – अस्मिन् शोधपत्रे समाजः, संस्कृतिः, च वर्तमानसामाजिकप्राथमिकतानां अन्तर्गतं स्थापिताः सन्ति । वर्तमानसामाजिकप्राथमिकताः एतत् दृष्ट्वा वक्तुं शक्यते यत् समाजस्य विकासाय कल्याणाय च प्राचीनसामाजिकव्यवस्थानाम् आवश्यकता वर्तते । प्राचीनभारतीयसंस्कृतिः, आश्रमव्यवस्था, वर्ण–व्यवस्था, विधिः, सर्वेषाम् आवश्यकता वर्तते । येन सर्वतोमुखी समाजस्य विकासः भवितुम् अर्हति। समाजस्य विकासेन सह राष्ट्रस्य विकासः अपि भवितुम् अर्हति । एतेषां व्यवस्थानाम् आधारेण भारतं प्राचीनकाले ज्ञान–धर्म–धर्म–केन्द्रम् आसीत्, पुनः सः भवितुम् अर्हति ।

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची –

1 . डॉ कृष्ण कुमार, प्राचीन भारतीय शिक्षा पद्धति, प्रथम संस्करण 1999, श्री सरस्वती सदन ए–1/32, सफदरजंग इन्कलेव नई दिल्ली।

2 . किरण टंडन, भारतीय संस्कृति, द्वितीय संस्करण 2005, ईस्टर्न बुक लिंकर्स दिल्ली।

3 . चान्दकिरण सलूज,शिक्षा भारतीय परिपेक्ष्य, प्रथम संस्करण 2023, संस्कृतसंवर्धनप्रतिष्ठानम् दिल्ली

4 . मिश्र, डॉक्टर लोकमान्य, भारतीय पुरातनी शिक्षा, प्रथम संस्करण 2011, मृगाक्षी प्रकाशन 5/113 विराम खण्ड गोमती नगर लखनऊ उत्तर प्रदेश।

5 . सिंह, अरुण कुमार, समाज मनोविज्ञान की रूपरेखा,2017 मोतीलाल बनासीदास,41 यू.ए. बंग्लो रोड, जवाहर नगर, दिल्ली 110007

6 . सिंह, डा. आर. एन., आधुनिक सामाजिक मनोविज्ञान, 2000 विनोदपुस्तक मन्दिर आगरा।

7 . सिंह, डा. आर. एन., आधुनिक सामाजिक मनोविज्ञान, 2010, अग्रवाल पब्लिकेशन्स आगरा।

8 . त्रिपाठी, लाल बचन, आधुनिक सामाजिक मनोविज्ञान, 2010, एच. पी. भार्गव बुक हाउस, कचेहरी घाट आगरा।

9 . डॉ. मुहम्मद सुलेमान, उच्चतर समाज मनोविज्ञान, 2009, मोतीलाल बनारसीदाल दिल्ली।

10 . शर्मा डॉ. राजेन्द्र कुमार, शर्मा डॉ. रचना समाज मनोविज्ञान, प्रथम संस्करण 1998 एटलांटिक पब्लिशर्स एण्ड डस्ट्रीब्यूर्स दरियागंज दिल्ली।

11. सिंह रतन सामाजिक मनोविज्ञान प्रथम संस्करण 2009 ओमेगा पब्लिकेशंस नई दिल्ली।

Shodhshauryam, International Scientific Refereed Research Journal
Available online at : www.shisrrj.com
OPEN ACCESS
© 2024 SHISRRJ | Volume 7 | Issue 2
ISSN : 2581-6306
doi : https://doi.org/10.32628/SHISRRJ

स्मार्तानुष्ठानकर्तृणां परिचयास्तेषामनुष्ठानपद्धतयश्च

जसवन्त सिंहः
अनुसन्धाता, श्री लालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालय, नईदिल्ली।

Article Info

Article History
Received : 03 March 2024
Published : 16 March 2024

Publication Issue :
March-April-2024
Volume 7, Issue 2

Page Number : 32-37

शोधसारांशः— ब्राह्मणग्रन्थेषु च उक्तं यत् 'अग्निर्वै देवानां मुखम्' सर्वदेवानां मुखं वह्निः। यतः अग्नौ स्थापितानि वस्तूनि, भौतिकविज्ञानानुसारं ते कदापि न नश्यन्ति अपितु परिणमन्ति।सूक्ष्मत्वेन ते कोटिगुणाधिकाः प्रबलाः भवन्ति। लघु अन्तरिक्षजगति प्रसारणेन अन्तरिक्षे स्वर्गे च प्रचलितं वातावरणं अपि परिवर्तयितुं शक्यते। अत एव यजुर्वेदस्य 23 अध्याये 62 अध्याये**"अयं यज्ञो भुवनस्य नाभिः"** इति मन्त्रे उक्तम्। यथा— यदि कतिपयानि शर्कराकणिकाः अग्नौ क्षिप्यन्ते तदा घातकरोगस्य कारणं कुर्वन्तः जीवाणुः टीवी नष्टः भवति। तथाजायफलशर्करा लवङ्गं च मिश्रयित्वा यज्ञे प्रयुक्तम्। यदि गच्छसि तर्हि मशकस्य प्रकोपमपि समाप्तं भवति।

मुख्यशब्दः—स्मार्तानुष्ठानकर्तृणाम्, महायज्ञम्, वैदिकः, परलोकः, प्राणः।

वैदिकैः ऋर्षिभिः मनुष्याणां हिताय प्रतिदिनं प्रतिक्षणं च पञ्च महायज्ञं विहितम्। ते पञ्च यज्ञाः सन्ति—ब्रह्मयज्ञः, पितृयज्ञः, देवयज्ञः, भूतयज्ञः, नृयज्ञः च। एतेषु पञ्चसु महायज्ञेषु यस्य यज्ञस्य स्वकीया विशेषा भूमिका अस्ति सः 'देवयज्ञः' अस्ति। एतत् हवनम् अग्निहोत्रं वा इति अपि उच्यते।

"यदग्नौ हुयते स देवयज्ञः"

अस्याः परिभाषया अग्नौ क्रियमाणः हवनः देवयज्ञः इति उच्यते। समिधाभ्योऽग्निं हवनकुण्डे प्रज्वलयित्वा वेदमन्त्रैः सह गन्धौषधमिष्टान्नानि दत्त्वा यज्ञैः यज्ञः क्रियते।यज्ञः भारतीयसंस्कृतेः प्राणः इत्यपि उच्यते। यदा कस्यचित् मानवस्य मातागर्भे स्थित्वा एव सः परितः यज्ञस्य वातावरणं अनुभवति, अस्य यज्ञस्य कारणात् चपरिवेशे जन्म लभते। यज्ञे एव सम्पूर्णं जीवनं यापयन् सः अन्ततः यज्ञे एव स्वजीवनयात्रायाः समाप्तिम्

Copyright © 2024 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution **4.0 International License** (CC BY-NC 4.0)

करोति।एवं कृत्वा परलोकस्य भोगान् भुङ्क्ते। दैनन्दिनजीवने अग्निहोत्रं, पंचमहायज्ञं, षोडश–संस्कार इत्यादयः कर्तव्याः भवन्ति।अनेकाः श्रौतयज्ञाः कर्तव्याः सन्ति, परन्तु शास्त्रकारैः अपि उक्तं यत् सम्पूर्णं जीवनं कर्तव्यम् इति। उक्तमपि यत्–

"पुरुषो वाव यज्ञः"[1]

यदि वयं व्यापकरूपेण यज्ञस्य महत्त्वं अवगच्छामः तर्हि प्रत्येकस्य मानवस्य जीवनस्य परमं लक्ष्यं मोक्षस्य प्राप्तिः तस्य च साधकाः वैदिकनित्यकर्म पंचमहायज्ञश्च। एतत् तथ्यं सर्वैः शास्त्रैः ऋषिभिः च सर्वसम्मत्या स्वीकृतम्। जीवनस्य च अनुभवंपरीक्ष्य एतत् निष्कर्षं कृत्वा मानवस्य, समाजस्य राष्ट्रस्य च कृते किं कर्तुं शक्यते ?एतत् तथ्यं स्पष्टीकृत्य मैत्रायणी उपनिषद्–

"अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः"[2]

'यज्ञ' इति शब्दः 'यज्' इति मूले 'नङ्' प्रत्ययात् निष्पन्नः यस्य अर्थः ईश्वरस्य पूजा, संगतिः, दानं च भवति।[3] यस्मिन् कर्मे ईश्वरपूजनं, यजमानस्य देवैः सह सङ्गतिः, दानं च यज्ञः इति कथ्यते। दानस्य अर्थः प्रक्षेपः एव, तत् केवलं विधिना एव भवति।[4] यदि 'दान' शब्दे विहिताग्नौ हविष्यप्रवेशः न भवति तर्हि यज्ञः न भविष्यति। अग्नौ न तु अन्यत्र हविष्यार्पणं न यज्ञ इति अर्थः, यतो हविष्यार्पणस्य वैधः आधारः अन्यत्र न लभ्यते। इदम् अङ्गीकृतम् अपि तर्हि कचरे तिलयमादिकं क्षेपणं च दानं यज्ञस्य व्यञ्जनं च स्यात्, किन्तु न तथा। सामान्यतः यज्ञस्य अर्थः–यत्र नैवेद्यं यत्र वा देवानां यज्ञः क्रियते।[5]

यज्ञसंस्थायाः महत्त्वं वेदेषु धर्मग्रन्थेषु च अतीव उत्तमतया व्याख्यातम् अस्ति। अथर्ववेदानुसारं यज्ञं न करोति तस्य वैभवं क्षीणं भवति।[6] भगवद्गीतायां यज्ञं दानं तपः च शुद्धिकरणं च घोषितम् अस्ति।[7] यज्ञं कृत्वा गणः मलं त्यजति इत्यर्थः। यज्ञं विहाय अन्ये कर्माणि बन्धनानि मन्यन्ते।[8] मोक्षोन्मुखः प्रथमं ऋणमुक्तः भवेत्। ऋषिऋणः, देवऋणः, पितृऋणः च ऋणत्रयस्य अधीनाः आगच्छन्ति। ऋषिऋणमुक्तिं कर्तुं ब्रह्मचर्यपदपर्यन्तं ब्रह्मचर्यं स्थातव्यं तथा ईश्वरऋणमुक्तिं कर्तुं यज्ञुष्ठानम् आवश्यकम्। पितृऋणमुक्तये गृहस्थाश्रमं प्रविश्य पुत्रं जनयेत् इति अपेक्षितम्। एवं प्रकारेण यज्ञस्य महत्त्वं बहुधा दृश्यते। यदि वयं यज्ञविभागस्य विषये वदामः तर्हि यज्ञविभागः स्वयमेव अतीव कठिनः कार्यः अस्ति।परन्तु अद्यापि केषुचित् ग्रन्थेषु यज्ञविभागः संस्थाः च उक्ताः सन्ति। एतत् अवगच्छामःप्रयासं कुर्मः–

'गोपथब्राह्मण' इत्यत्र यज्ञस्य त्रीणि संस्थानि सामान्यतः स्वीकृतानि आसन्– (1) पाकयज्ञसंस्था (2) हविर्यज्ञसंस्था (3) सोमयज्ञसंस्था।

"सप्तसुत्याः सप्तपाकयज्ञाः हविर्यज्ञाः सप्त तथैकविंशति"[9]

1. पाकयज्ञसंस्था– अस्याः संस्थायाः अन्तर्गतं सप्त यज्ञाः गण्यन्ते। यथा–

औपासन होमः वैश्वदेवः

पार्वणः अष्टकाश्राद्धः

मासिकश्राद्धः श्रवणाकर्म

शूलगावः

2. हविर्यज्ञसंस्था— अस्याः संस्थायाः अन्तर्गतं केवलं सप्तयज्ञाः एव स्थापिताः आसन्।

अग्न्याधानम् अग्निहोत्रम्

दर्शपूर्णमासः निरुढ़ पशुबन्धः

आग्रायण चातुर्मासः

सौत्रामणि

3. सोमयज्ञसंस्था— अस्मिन् संस्थायां अपि सप्तविधाः यज्ञाः क्रियन्ते। यथा— .

अनिग्नष्टोमम् अत्याग्निष्टोमम्

उक्थ्य षोडशी

वाजपेय आप्तोर्याम

अतिरात्र

एवं 7+7+7=21 प्रकाराः यज्ञाः क्रियन्ते। एते 21 प्रकाराःयज्ञः स्मार्तश्रौत इति संस्थाद्वये विभक्ताः आसन्।

1. स्मार्तयज्ञः— स्मार्तयज्ञस्य अन्तर्गते 7 पाकयज्ञाः समाविष्टाः आसन्। एतानि पुण्यानि यज्ञानि स्मृतौ गृहसूत्रेषु च प्रकीर्तितानि आसन्। एतेषु यज्ञेषु पक्वानि धान्यानि यज्यन्ते।

2. श्रौतयज्ञः— यदि श्रौतयज्ञस्य विषये वदामः तर्हि सप्तहविर्ययज्ञश्च सप्तसोमयज्ञश्च पालिताः, एतेषां यज्ञानां श्रौतसूत्रेषु मुख्यतया अस्य वर्णनं कृतम् अस्ति। क्षीर—तण्डुल—यव—आदीनि द्रव्याणि हवियज्ञे यज्ञरूपेण समर्प्यन्ते।सोमयज्ञेषु विशेषतः पशुद्रव्यैः सह सोमरसोऽपि समर्प्यन्ते। अन्ययज्ञविभागात् पूर्वं वयं ज्ञातुं प्रयतेमगोपथब्राह्मणे यज्ञविभागः किम् इति पश्यामः।अस्मिन् विभागे सर्वे यज्ञाः समाविष्टाः सन्ति। एतत् विचारणीयम्, यतः यदि वयं गोपथब्राह्मणं मन्यामहेतेन कृतमिदं विभागं सर्वयज्ञविभागं मन्यामहे।अथवा लोके घटमानाः सर्वे यज्ञाः अस्मिन् विभागे एव सन्ति इति कल्पयामः।यदि ते मिश्रिताः भवन्ति तर्हि महती दुविधा उत्पद्यते।एवं प्रकारेण जगति केवलं 21 प्रकाराः यज्ञाः एव कर्तव्याः भविष्यन्ति।यत्र यज्ञः अस्मात् बहु अधिकः। यत् गणयितुं न सम्भवति।

वस्तुतः गृहसूत्रेषु सप्तपाकयज्ञानां विहाय अन्ये बहवः पाकयज्ञाः उल्लिखिताः सन्ति। हविर्यज्ञानां सोमयज्ञानां च श्रौतस्य बहुरूपाः सन्ति। अस्य आधारेण अस्माभिः विश्वासः कर्तव्यः यत् यज्ञाःसंख्या 21 इत्यस्मात् बहु अधिका अस्ति।एतत् तथ्यं सिद्धयितुं वयं स्वामी दयानन्दसरस्वती इत्यस्य एतत् वचनं गृह्णामः– यत्र–यत्र दयानन्दसरस्वती यज्ञस्य उल्लेखं कृतवान् तेन तत्र **"अग्निहोत्रादारभ्याश्वमेधपर्यन्ताः"**[10] इत्थमुक्तम्। यज्ञसंख्यां तेन कुत्रापि न उक्तम्।परन्तु गोपथब्राह्मणस्य अस्य विभागस्य नूतनदृष्टिकोणेन पश्यामः। ते स्वविभागे प्रचलितानि मूलयज्ञानि एव गृहीतवन्तः। अन्येषां यज्ञानाम् भिन्नाः प्रकाराः वा शाखाः वा भवन्ति। एवं प्रकारेण वयं स्पष्टतया वक्तुं शक्नुमः यत् स्मृतयः च गृहसूत्रेषु यज्ञोक्ताः 'स्मार्तयज्ञः' इति ब्राह्मणश्रौतसूत्रेषु चआगताः यज्ञाः श्रौतयज्ञवर्गे स्थापयितुं शक्यन्ते।

यतः श्रौतयज्ञानां संख्या स्मार्तयाज्ञानाम् अपेक्षया बहु अधिका अस्ति तथा च अस्य अधिकाधिकं प्रचलनस्य कारणात् अद्य वयम् अधिकतया श्रौतयज्ञं स्मरामः। अत एव सामान्यतः सर्वे यज्ञाः श्रौत उच्यन्ते।

"श्रौतस्मार्तानां त्रयो विभागः"

अन्यत्र श्रौत–स्मार्तयज्ञौ नित्य–नैमित्यक–काम्यश्च यज्ञेषु विभक्तः अस्ति।

1. दैनिकयज्ञः– याज्ञिकानाम् अनुसारं नित्यं यज्ञं फलस्य अपेक्षां विना एव क्रियते। अतो न तेषां लौकिकं परिणामः। नित्यं यज्ञःनिःस्वार्थभावेन अर्थात् प्रज्ञाना स्वकर्तव्यं कुर्यात् तेषां परिणामःआत्मशुद्धिद्वारा मोक्षप्राप्तेः विश्वासः कर्तुं शक्यते।

अग्निहोत्रतः सोमयज्ञपर्यन्तं सर्वे श्रौतयज्ञाः नित्ययज्ञवर्गे सन्ति। महाभारते च उक्तम्– .

"दर्शं च पौर्णमासं च अग्निहोत्रं च धीमतः।

चातुर्मास्यानि चैवासन् तेषु धर्मः सनातनः।"[11]

2. नैमित्तिकयज्ञः – अयं यज्ञः भूकम्पाय, अतिवृष्ट्यै, अनावृष्ट्यै, गृहदाहायादयश्च परिहाराय क्रियन्ते।

3. काम्ययज्ञम्– लौकिकं फलप्राप्त्यर्थं यज्ञमिदं क्रियते। अत एव एते काम्ययज्ञाः उच्यन्ते। यतः कामना अनेकाः सन्ति। अत एव श्रौतसूत्रं ब्राह्मणग्रन्थं गृहसूत्रं धर्मसूत्रम् आदयः बहवः काम्ययज्ञाः कृताः सन्ति। यथा–'पुत्रेष्टि' इत्यादि।सर्वेषां यज्ञविधिविवरणदृष्ट्या ते द्विविधाः–प्रकृतिः विकृतिश्च।

1. प्रकृतियागः– 'समग्राङ्गोपदेशः प्रकृति' अर्थात् सर्वाङ्गविश्लेषणं प्रकृति याग इत्युच्यते।

2. विकृतियागः– प्रकृतियागे प्रयुक्तविधिनां अतिरिक्तंयत्र केवलं कर्मविवरणं दीयते। विकृति याग इत्युच्यते।

विभिन्नेग्रन्थेषु, शास्त्रेषु इत्यादिषु लेखकैः च यज्ञस्य महत्त्वस्य चर्चा कृता अस्ति। आचार्य सायणः कथयति यत्–देवविशेषस्य कृतेअग्नौ हव्यपदार्थानां त्याग एव यज्ञ उच्यते।

"उद्दिश्यं देवतां द्रव्य त्यागो यागोऽभिध्यते"[12]

2. मत्स्यपुराणम्–मत्स्यपुराणे यज्ञलक्षणं तस्यांगमाधारं विचार्य एतत् कृतम् अस्ति। मत्स्यपुराणमते देवहविऋक्सामयजुषाणां च मन्त्राणामेव ऋत्विजां दक्षिणानां संयोग यस्मिन् कर्मणि भवति सः यज्ञः उच्यते।

"देवतानां देयहविषां ऋक् साम यजुषां तथा।

ऋत्विजां दक्षिणानां च संयोगो यज्ञः उच्यते।।"[13]

3. सत्यार्थ प्रकाशः– यज्ञ उच्यते यस्मिन् विद्वांसः सम्मानिताः भवन्ति,समुचितशिल्पज्ञानादिसद्गुणदानं भवेत् तथा चअग्निहोत्रादि ये वायुवृष्टिजलं औषधं च शुद्धयन्तिजीवानां सुखं आनेतुं।

4. यास्काचार्य–**"यज्ञ कस्मात्? प्रख्यातं यजति कर्मेति नैरुक्ताः"**[14]

निघन्टौ वेनाध्वरामेधासवनंहोत्रेष्टिदेवताविष्णुप्रजापतिधर्मादयऽनेकाः यज्ञस्यार्थाः सन्ति।

5. मनु– आलस्यविहीनः वेदोक्तानि कर्म यथाशक्ति करोति सः परमगति मोक्षं प्राप्नोति।

"वेदोदितं स्वकं कर्म नित्यं कुर्यातन्द्रितः तद्धि।

कुर्वन् यथाशक्ति प्राप्नोति परमां गतिम्।।"[15]

अतः यज्ञः द्विविधः– श्रौतस्मार्तश्च। श्रुतिप्रतिपादिताः यज्ञाः श्रौतयज्ञाः स्मृत्या कृताः यज्ञाः स्मार्तयज्ञाः इति उच्यन्ते। श्रौतयज्ञे केवलं श्रुति–आधारित–मन्त्राणां प्रयोगः भवति तथा च स्मार्तयज्ञे वैदिक–पौराणिक–तान्त्रिक–मन्त्राणां प्रयोगः भवति। अनेकविधयज्ञवर्णनं वेदेषु प्राप्यते। परन्तु तेषु केवलं पञ्च यज्ञाः एव महत्त्वपूर्णाः मन्यन्ते– 1. अग्निहोत्रम्, 2. दर्शपूर्णमासौ, 3. चतुर्मास्यानि, 4. पशुयागः, 5. सोमायज्ञः, एते पञ्च प्रकाराः यज्ञाः इति उक्ताः, एषा श्रुतिः प्रस्ताविता अस्ति। श्रौतयज्ञस्य महती महिमा वेदेषु प्रकीर्तिता। श्रौतयज्ञाः उत्तमाः कर्माणि इति उक्ताः सन्ति।

अस्मात् पूर्वं यज्ञानां विभागं शास्त्रीयरूपं च कथयित्वा। अधुना यज्ञः किमर्थम् इति प्रश्नः उत्थापयितुं स्वाभाविकः। आधुनिकयुगस्य परिवर्तनशीलपरिस्थितौ तस्य उपयोगिता, आवश्यकता च किम् ? प्रायः जनानां तादृशाः संशयाः भवन्ति। तथापि प्रत्येकं कार्यं कर्तुं पृष्ठतः किञ्चित् प्रयोजनं भवति।बुद्धिहीनाः जनाः एव निरर्थकं कार्यं कुर्वन्ति। अन्ततः घृतवत् महत्वस्तूनाग्नौ दहनस्य किञ्चित् प्रयोजनं भवितुमर्हति। यज्ञः न प्रयोजनम् इति वदामः। यस्मात् कारणात् अस्माकं मनसः परिवेशः शुद्धः भविष्यति, अशान्तिः च गमिष्यति।शरीरं स्वस्थं स्थापयितुं अस्माकं जलं, वायुः, भोजनम् इत्यादीनां आवश्यकता वर्तते। यदि सूर्यः नास्ति तर्हि शीतलता अन्नं औषधं च भवति। न चन्द्रः, न मेघः प्राणप्रदाः, न वर्षा, न अनुकूलवायुस्थितिः, न वृक्षाः, न फलानि पुष्पाणि च तदा अस्माकं जीवनं कथं निरन्तरं भविष्यति ? यज्ञं कृत्वा सर्वे एतानि सिद्धानि भविष्यन्ति।

ब्राह्मणग्रन्थेषु च उक्तं यत् 'अग्निर्वै देवानां मुखम्' सर्वदेवानां मुखं वह्निः। यतः अग्नौ स्थापितानि वस्तूनि, भौतिकविज्ञानानुसारं ते कदापि न नश्यन्ति अपितु परिणमन्ति।सूक्ष्मत्वेन ते कोटिगुणाधिकाः प्रबलाः भवन्ति। लघु अन्तरिक्षजगति प्रसारणेन अन्तरिक्षे स्वर्गे च प्रचलितं वातावरणं अपि परिवर्तयितुं शक्यते। अत एव यजुर्वेदस्य 23 अध्याये 62 अध्याये**"अयं यज्ञो भुवनस्य नाभिः"** इति मन्त्रे उक्तम्। यथा– यदि कतिपयानि शर्कराकणिकाः अग्नौ क्षिप्यन्ते तदा घातकरोगस्य कारणं कुर्वन्तः जीवाणुः टीवी नष्टः भवति। तथाजायफलशर्करा लवङ्गं च मिश्रयित्वा यज्ञे प्रयुक्तम्। यदि गच्छसि तर्हि मशकस्य प्रकोपमपि समाप्तं भवति।

सन्दर्भ ग्रन्थ

1.छान्दोग्योपनिषद् 3.16

2.मैत्रायणी 6.36

3.यज्ञदेवपूजासङ्गतिकरणदानेशु।। सिद्धान्त कौमुदी, कमांक 3211
यज्ञयाचयतवच्छप्रच्छरक्षोनङ् ।। पा0 अष्टाध्यायी 3.3

4.दान चेह प्रक्षेपः। सच वैधे आधारे हविशष्चेति स्वमावाल्लम्यते। सिद्धान्त कौमुदी कमांक 3306

5. पु,इज्यते हविर्दीयतेऽत्र। (इज्यते देवता अत्र इति वा) शतपथ, काण्ड, 4, पृष्ठ 6

6.अयज्ञियो हतवर्चा भवति। अथर्ववेद संहिता– 12.2.3.7

7.यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।
यज्ञो दानं तपष्चैव पावनानि मनीशिणाम् ।। गौकरुणानिधि– 18.5

8.यज्ञार्थात्कर्मणोंऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः । गौकरुणानिधि– 3.9

9.गोपथ ब्राह्मण 1.5.25

10.ऋग्वेदभाष्यभूमिका, प्रतिज्ञाविषय पृ0 388

11.महाभारत शान्तिपर्व 269.20

12.सायण भाष्य, ऐतरेय ब्राह्मण 1.1.7, पृष्ठ 7.

13.मत्स्यपुराण 14.5.44

14.निरुक्त 3.19

15.मनुस्मृति 5.14

Shodhshauryam, International Scientific Refereed Research Journal
Available online at : www.shisrrj.com
OPEN ACCESS
© 2024 SHISRRJ | Volume 7 | Issue 2
ISSN : 2581-6306
doi : https://doi.org/10.32628/SHISRRJ

श्रीमद्भागवत महापुराण में वर्णित राजा अम्बरीष आख्यान

दिवाकर कटारे
शोधार्थी, संस्कृत विभाग, जीवाजी विश्वविद्यालय ग्वालियर, मध्य प्रदेश, भारत।

Article Info

Received : 03 March 2024
Published : 15 March 2024

Publication Issue :
March-April-2024
Volume 7, Issue 2

Page Number : 38-40

शोध सारांश – श्रीमद्भागवत्महापुराण एक भक्तचरित महापुराण है यदि ऐसा कहे तो कुछ अतिश्योक्ति नहीं होगी। नवम स्कन्ध को देखे तो यहॉं आख्यानों की प्रधानता है उन्हीं आख्यानों में एक मुख्य आख्यान है भगवद् भक्त शिरोमणि राजा अम्बरीष की कथा। राजा अम्बरीष को विरासत में पिता की सम्पत्ति तो मिली थी, परन्तु सबसे बड़ा धन जो उसे मिला था वह था– धर्म एवं नीति का धन। आज के पिता को यह ध्यान रखना चाहिये कि अपने पुत्रों के लिए धन–सम्पत्ति भले ही न छोड़ जाये, पर संस्कारों की सम्पत्ति उन्हें जरूर देकर जाये। क्योंकि जीवन संस्कारों से ही संवरेगा। संस्कारों के बिना जीवन में विकृतियॉं लायेगा, जो समाज के लिये हितकर नहीं होगा। इस कथा से हमें यह शिक्षा मिलती है कि सन्त, मुनि एवं ऋषियों को भी अकारण किसी भगवद् भक्त का अपमान नहीं करना चाहिये और ना ही उसे श्रापित करना चाहिये। एक और शिक्षा जो इस कथा से प्रकट होती है वह यह है कि, भगवान के भक्त को अपनी रक्षा की चिन्ता नहीं करनी चाहिए उसे तो निर्भीकता से अपना कर्म करना चाहिए। रक्षा की चिन्ता भगवान स्वंय करते हैं।

मुख्य बिन्दु – राजा अम्बरीष, धर्म एवं नीति, राजनीति, भगवद् भक्त, दुर्वासाऋषि, श्रीमद्भागवतपुराण।

नाभागादम्बरीषोऽभून्महाभागवतः कृती।
नास्पृशद् ब्रह्मशापोऽपि यं न प्रतिहतः क्वचित्।।[1]

मनुपुत्र नभग का पुत्र था नाभाग और नाभाग के पुत्र हुए अम्बरीष। वे भगवान् के बड़े प्रेमी एवं उदार धर्मात्मा थे। जो ब्रह्मशाप कभी कहीं रोका नहीं जा सकता, वह भी अम्बरीष का स्पर्श न कर सका। राजा अम्बरीष बड़े भाग्यवान् थे।

अम्बरीषो महाभागः सप्तद्वीपवतीं महीम्।
अव्ययां च श्रियं लब्ध्वा विभवं चातुलं भुवि।।[2]

पृथ्वी के सातों द्वीप, अचल संपत्ति और अतुलनीय ऐश्वर्य उनकों प्राप्त था। यद्यपि ये सब साधारण मनुष्यों के लिए अत्यन्त दुर्लभ वस्तुऐं हैं, फिर भी वे इनहें स्वप्नतुल्य समझते थे। क्योंकि वे जानते थे कि जिस धन–वैभव के लोभ में पड़कर मनुष्य घोर नरक में जाता है। वह केवल चार दिन की चॉंदनी है उसका

Copyright © 2024 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution **4.0 International License (CC BY-NC 4.0)** which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial use provided the original author and source are credited.

दीपक तो बुझा–बुझाया है। भगवान् श्रीकृष्ण में और उनके प्रेमी साधुओं में उनका परम प्रेम था। उस प्रेम के प्राप्त हो जाने पर तो यह सारा विश्व और इसकी समस्त संपत्तियाँ मिट्टी के ढेले के समान जान पड़ती हैं।

स वै मनः कृष्णपदारविन्दयो
र्वचांसि वैकुण्ठगुणानुवर्णने।
करौ हरेर्मन्दिरमार्जनादिषु
श्रुतिं चकाराच्युतसत्कथोदये।।[3]

उन्होंने अपेन मन को श्रीकृष्णचन्द्र के चरणारविन्द युगल में, वाणी को भगवद्गुणानुवर्णन में, हाथों को श्रीहरिमन्दिर के मार्जन–सेचन में, और अपने कानों को भगवान् अच्युत की मङ्गलमयी कथा के श्रवण में लगा रखा था। उन्होंने अपने नेत्र मुकुन्दमूर्ति एवं मन्दिरों के दर्शनों में, नासिका उनके चरणकमलों पर चढ़ी तुलदीदल के दिव्य गन्ध में और रसना (जिह्वा) को भगवान् के प्रति अर्पित नैवेद्य–प्रसाद में संलग्न कर दिया था।

अम्बरीष को विरासत में संपत्ति तो मिली थी, परंतु सबसे बड़ा धन तो जो उसे मिला था वह था– धर्म एवं नीति का धन। आज के पिता को यह ध्यान रखना चाहिए कि अपने पुत्रों के लिए धन–संपत्ति भले ही न छोड़ जायें पर संस्कारों की संपत्ति उन्हें जरूर देकर जाऐं, क्योंकि जीवन संस्कारों से ही संवरेगा। संस्कारों के बिना वित्त जीवन में विकृतियाँ लायेगा, जो समाज के लिए हितकर नहीं होगा।

अम्बरीष बहुत धर्मात्मा एवं नीतिज्ञ राजा थे उनके राज्य में प्रजा पूर्णतया सुखी थी। दुःखों–अभावों, कलह–क्लेशों का कहीं नामोनिशान नहीं था। ऐसा लगता था जैसे स्वर्ग ही धरती पर उतर आया हो। कहा जाता है कि अम्बरीष के राज्य में कोई स्वर्ग नहीं जाना चाहता था, क्योंकि यहीं पर स्वर्गिक आनंद प्राप्त हो रहा था। अम्बरीष परम ईश्वर भक्त थे। उनका शासन धर्म एवं नीति पर आधारित था। अतः प्रजा का आचरण, सोच एवं व्यवहार भी राजा जैसा ही था। कहा जाता है – यथा राजा तथा प्रजा।

आज के शासन भी यदि पूरी तरह नीति, नैतिकता एवं समर्पित भाव से शासन–व्यवस्था चलायें तो प्रजा भी वैसा ही आचरण करने लगेगी और चारों ओर शांति एवं अमन–चैन हो जायेगा। राजनीतिज्ञों को धर्मशास्त्रों का स्वाध्याय करना चाहिए।

अम्बरीष की कथा में आगे वर्णन आता है कि अम्बरीष का एकादशी का व्रत था। व्रत पूर्ण होने पर ही भोजन किया जाता है। राजा ने ब्राह्मणों को भोजन कराया। दक्षिणा दी फिर उनकी आज्ञा लेकर स्वयं भोजन करने के लिए बैठने ही वाले थे इतने में दुर्वासा मुनि आ पहुँचे। दुर्वासा अति प्रभावी एवं अति क्रोधी मुनि थे। उन्हें आया देखकर अम्बरीष ने उनका स्वागत सत्कार किया। तब दुर्वासा ऋषि ने कहा – मैं स्नान करके आता हूँ तब भोजन करूंगा। अम्बरीष ने काह– 'आप आइये मैं आपकी प्रतीक्षा करूँगा।'

अम्बरीष प्रतीक्षा कर रहे थे, पर दुर्वासा नहीं आये। इधर द्वादशी समाप्त होने को केवल एक घटिका का समय ही बचा था। पारायण द्वादशी में करना ही आवश्यक था, त्रयोदशी लगने वाली थी। बड़ा धर्म–संकट आ खड़ा हुआ। अतिथि को भोजन कराये बिना भोजन करना उचित नहीं था। ब्राह्मणों ने परामर्श दिया कि राजन्। आप व्रत में जल भी नहीं लेते, अतः जल से पारायण कर लीजिये। जल भोजन है भी और नहीं भी है। ब्राह्मणों के कहने पर अम्बरीष ने तुलसीदल लेकर जल पी लिया। इतने में ही दुर्वासा वहाँ आ पहुँचे। उन्हें जब मालूम हुआ कि राजा ने जल से पारायण कर लिया है, तो वे उन पर अति क्रोधित हुए।

दुर्वासा ने कहा 'मुझे निमंत्रित किया था और मुझे भोजन कराये बिना पारायण कर लिया। यह हमारा अपमान है'

अम्बरीष ने कहा कि मैने भोजन नहीं किया है। द्वादशी की अवधि समाप्त हो रही थी, अतः ब्राह्मणों के परामर्श से केवल जल लेकर पारायण किया है, पर दुर्वासा कुछ भी सुनने को तैयार नहीं थे। क्रोध से उन्होंने एक जटा निकाली और उससे अग्नि के समान धधकती एक कृत्या जब अम्बरीष को दग्ध करने आने लगी तो उन्होंने आँखें बन्द कर भगवान् से प्रार्थना की। विष्णुभगवान् ने अम्बरीष की रक्षा हेतु सुदर्शन चक्र तो पूर्व से ही नियुक्त कर रखा था। जैसे ही उन्होंने भगवान् का स्मरण किया, वैसे ही तुरंत सुदर्शन चक्र ने उस कृत्या को जलाकर राख कर दिया और वह दुर्वासा के पीछे पड़ा। यहाँ भागवतकार ने भक्त अम्बरीष की बड़ी महिमा बताई है। सुदर्शन चक्र को अपनी ओर आता देख दुर्वासा भागे, वे न कहीं बैठे सके, न रूक सके। जहाँ भी वे जायें, सुदर्शन उनके पीछे–पीछे जा रहा था। भयभीत होकर वे रक्षा हेतु ब्रह्मदेव के पास गये। ब्रह्मा ने कहा– इससे रक्षा करने की शक्ति मुझमें नहीं है। फिर दुर्वासा शंकर जी के पास गये उन्होंने भी रक्षा करने में असमर्थता दिखायी। अंत में वे विष्णुभगवान् के पास पहुँचे और सुदर्शन से रक्षा करने की याचना की। भगवान ने कहा कि अब तो बात मेरे हाथ से भी निकल गयी है। अब तो आप अम्बरीष के पास जाइये, उनसे ही क्षमा मांगिये। आपने उनका अपराध किया है, वे ही आपको सुदर्शन से बचा सकेंगे। भगवान् अपने भक्त को अपमान सहन नहीं कर सकते। श्रीरामचरितमानस में गुरू बृहस्पति ने इन्द्र को चेतावनी देते हुए कहा है–

जो अपराधु भगवत कर करई। राम रोष पावक सो जरई।।
लोकहुँ बेद बिदित इतिहासा। यह महिमा जानहिं दुरबासा।।[4]

दुर्वासा भागे–भागे अम्बरीष के पास आये। अपने अपराध की क्षमा मांगी और सुदर्शन से रक्षा हेतु अनुरोध किया। राजा अम्बरीश ने सुदर्शन की स्तुति की और शांति होने हेतु प्रार्थना की। दुर्वासा चक्र की आगे से मुक्त हो गये। जबसे दुर्वासा भागे थे तब से उनके लौटने तक अम्बरीष ने भोजन नहीं किया था केवल जल पीकर रहे थे। अम्बरीष ने दुर्वासा के चरण धोये उन्हें भोजन कराया, फिर उन्होंने स्वयं भोजन किया। महर्षि दुर्वासा बहुत संतुष्ट होकर वहाँ से ब्रह्मलोक को चले गये।

ये कथा संदेश देती है कि सन्त, मुनि एवं ऋषियों को भ्ज्ञी अकारण किसी भगवत्भक्त का अपमान नहीं करना चाहिए और न ही उसे शापित–प्रताड़ित करना चाहिए। एक और बात जो इस कथा से प्रकट होती है वह यह है कि भगवान् के भक्त को अपनी रक्षा की चिंता नहीं करनी चाहिए। उसे तो निर्भीकता से अपना कर्म करना चाहिए। रक्षा की चिंता तो भगवान् करते है गीता में तो भगवान् ने घोषणा की ही है– **'योगक्षेमं वहाम्यहम्।'**[5]

संदर्भ ग्रन्थ सूची

1. श्रीमद्भागवतमहापुराण 9/04/13
2. श्रीमद्भागवतमहापुराण 9/04/15
3. श्रीमद्भागवतमहापुराण 9/04/18
4. रामचरितमानस 2/218/5–6
5. श्रीमद्भगवद्गीता 9/22

शोधशौर्यम्

Publisher

Technoscience Academy
(The International open Access Publisher)
Website : www.technoscienceacademy.com

Email: editor@shisrrj.com